

J.M.G. Leune

De Kruisschans aan de Schelde

Inleiding

Tot de vele vestingwerken (forten, schansen, redoutes) die in de Noorderpolders nabij Antwerpen zijn gebouwd behoort het fort Kruisschans.¹ Deze vesting heeft in de schaduw van het veel grotere, nabijgelegen fort Lillo gefunctioneerd, hetgeen kan verklaren waarom zij er in de geschiedschrijving van militaire versterkingen in de Noorderpolders ietwat bekaaid is afgekomen. De historie van de Kruisschans is het meest diepgaand bestudeerd door Robert Havermans.² Zijn bevindingen zijn echter nimmer officieel gepubliceerd en daardoor lastig bibliografisch naspeurbaar.³ In verscheidene publicaties over de historie van de Noorderpolders ontbreken verwijzingen naar het werk van Havermans, waarschijnlijk omdat het niet is geraadpleegd.⁴ De resultaten van zijn speurwerk bleven gelukkig wel bewaard, want ze zijn onderdeel van een omvangrijke verzameling documenten (teksten, kaarten en foto's) die door Havermans in juni 1974 zijn geschonken aan het gemeentearchief van Bergen op Zoom, thans onderdeel van het Markiezenhof Historisch Centrum. Daar kan die verzameling worden geraadpleegd. Kopieën van documenten daaruit bevinden zich in het Documentatiecentrum Antwerpse Noorderpolders te

¹ Voor een overzicht van vestingwerken die ooit in de Noorderpolders waren gesitueerd (en wat het fort Lillo betreft nog steeds) wordt verwezen naar de Verzameling R. Havermans zoals bewaard in het Markiezenhof Historisch Centrum (MHC) te Bergen op Zoom, archiefnummer 314, inv. nr. 21. De meeste vestingwerken die verzezen in de periode 1579-1633 zijn afgebeeld op een kaart van het gebied tussen Antwerpen en Zandvliet die ca. 1635 verscheen naar de situatie omstreeks 1633 (MHC, Beeldbank KG 45 C). Een bewerkte versie van die kaart (met vermelding van de namen van de vestingen) is afgedrukt in Leune, *Fort St. Martijn*, p. 72-73.

² Robert Havermans was ooit afdelingshoofd van de technische dienst van het Havenbedrijf van de stad Antwerpen. Als amateur-historicus verrichtte hij vele studies naar de geschiedenis van het gebied tussen de stad Antwerpen en de grens tussen België en Nederland, vooral vanuit een geografisch gezichtspunt.

³ Afgezien van een uiterst beknopt artikel van zijn hand in het tijdschrift Noordgouw dat werd herplaatst in *Polderheem*, jrg. 26, nrs. 3/4, 1991, p. 20.

⁴ Zelfs een deskundige op het terrein van de geschiedenis van de vestingwerken in de Noorderpolders als Robert Gils was klaarblijkelijk, toen hij in 1997 een artikel wijdde aan de historie van het fort Kruisschans, niet van het werk van Havermans op de hoogte; enigerlei verwijzing naar de resultaten van diens speurwerk ontbreekt althans (Gils, *Kruisschans*, p. 13). Dit geldt ook voor de studie van Guns over de Noorderpolders in de 16de en 17de eeuw (Guns, *Noorderpolders*).

Ekeren.⁵ Daartoe behoort het overzicht dat Havermans van de geschiedenis van de Kruisschans samenstelde.⁶

De geschiedenis van het fort werd ook verdienstelijk gereconstrueerd door Robert Gils, vooral vanuit een vestingbouwkundig gezichtspunt.⁷

In mijn studies over de geschiedenis van de forten Lillo en Liefkenshoek is (vanuit uiteenlopende gezichtspunten) eveneens aandacht aan de Kruisschans besteed, evenals in mijn boek over het fort Sint Martijn op Hoogerwerf, maar in beide gevallen gebeurde dit fragmentarisch en min of meer terloops.⁸ Daarmee is aan het belang van deze vesting geen recht gedaan.

In de onderhavige boekbijdrage worden de hoofdlijnen van de geschiedenis van de Kruisschans samengevat, gebruik makend van het reeds genoemde speurwerk van Havermans, Gils en mijzelf en aangevuld met diverse gegevens die nog niet eerder zijn gepubliceerd. Op deze wijze wordt de geschiedenis van dit interessante fort beter toegankelijk gemaakt.

Het ontstaan

De Kruisschans is door de Spanjaarden in 1584 gebouwd in het kader van de belegering van de stad Antwerpen waarmee in juli van dat jaar een begin was gemaakt.⁹ Antwerpen had zich ontwikkeld tot de rijkste stad en een bolwerk van de Opstand in de Nederlanden. In 1577 koos het stadsbestuur de zijde van de leider van die Opstand, prins Willem van Oranje, die zich een jaar later met zijn hofhuishouding en zijn militaire staf vanuit Brussel in Antwerpen vestigde. In 1579 behoorde de stad Antwerpen tot de ondertekenaars van de Unie van Utrecht, een verbond van opstandige steden en gewesten in de Nederlanden, waarmee de grondslag werd gelegd voor de latere scheiding in staatkundige zin tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, zoals die zich anno 2013 manifesteert in het bestaan van de soevereine staten Nederland en België. De stad schaarde zich in 1580 achter het afzweren van het gezag van Filips II als landsheer van de Nederlanden (het "Plakkaat van Verlatinghe"). Een jaar later werd in de stad een burgerreed van kracht waarbij de ingezetenen zich trouw verklaarden aan de "Generale Staten van de Nederlanden" (de Staten-Generaal van

⁵ Een bundeling van deze kopieën kreeg als titel "Historisch-geografische sprokkelingen uit het Antwerpse polderland" en als jaar van verschijnen 1967. Anders dan in de originele verzameling zijn de teksten in deze (in Ekereren raadpleegbare) bundel gefolieerd.

⁶ In de Verzameling R. Havermans heeft dit overzicht het nummer 23.

⁷ Gils, *Kruisschans*, p. 3-13. Dit artikel verscheen voorts opgeknipt in twee afleveringen in *Polderheem* (zie de literatuurlijst).

⁸ Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, hoofdstuk 4.3; Leune, *Fort Sint Martijn*, p. 64-68.

⁹ Vermoedelijk is met de bouw begonnen in de tweede helft van het jaar 1584 en kwam de vesting begin 1585 gereed. Exacte data daarvan zijn niet overgeleverd.

de Noordelijke Nederlanden) en de Prins van Oranje in het bijzonder in diens hoedanigheid van gouverneur van Brabant en erburggraaf van Antwerpen en waarbij zij verklaarden in het vervolg de koning van Spanje niet meer als hun "heer" te erkennen en Spanjaarden als hun vijanden te beschouwen en te behandelen.¹⁰ Kort daarna (in juli 1581) verbood de magistraat van Antwerpen de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst. Katholieke gebouwen werden overgedragen aan protestanten en kloostergebouwen en -gronden werden onteigend. Gelet op dit alles kon een Spaanse reactie niet uitblijven. In Madrid werden plannen beraamd om Antwerpen weer in het gareel van het Spaanse gezag in de Nederlanden te krijgen. Met de herovering werd Alexander Farnese, hertog van Parma belast. Een omsingeling van de stad leidde aanvankelijk niet tot een overgave. Farnese besluit dan om de bevoorrading van de stad met voedsel en materieel vanuit het noorden via de Schelde onmogelijk te maken en de stad, waarin zich dan ruim 80.000 inwoners bevinden, op die wijze tot capitulatie te dwingen. Aan het plaatsen van een blokkade in de Schelde ging de bouw van versterkingen op en nabij de dijk tussen de polders van Lillo en van Oorderen, de Kauwensteinsedijk (die ook Hertogendijk werd genoemd), vooraf. Op de aansluiting tussen die dijk en de Schelde werd een fort gebouwd dat werd genoemd naar de Spaanse admiraal Alvara de Bazan, (eerste) markies van Santa Cruz de Mudela (1526-1588).¹¹ De naamgeving paste in een traditie waarbij Spaanse vestingen werden genoemd naar hetzij rooms-katholieke heiligen, hetzij Spaanse bestuurlijke of militaire helden. Op latere afbeeldingen van en geschriften over de vesting is deze soms ook omschreven als het fort Mondragon (naar de Spaanse legeraanvoerder Christobal de Mondragon) en als het fort Oordam of Ordam.¹² In het Nederlands is het fort vrijwel vanaf de bouw betiteld als het fort Kruisschans en in het Frans als Fort La Croix of als Fort Ste. Croix.

¹⁰ Antwerps Archievenblad, deel 17, p. 445.

¹¹ Voor biografische bijzonderheden over hem wordt verwezen naar Wikipedia. Zijn zoon Alvaro de Bazan y Benavides, (tweede) markies van Santa Cruz (1571-1646), werd in 1631 benoemd tot opperbevelhebber van het Spaanse leger in de Zuidelijke Nederlanden.

¹² Zie voor de benaming Ordam bijvoorbeeld de anonieme kaart, opgenomen in Guns, *Noorderpolders*, p. 28, figuur 7. Hoewel deze kaart na 1621 is vervaardigd geeft deze de situatie weer van vóór 1609, gegeven het feit dat Lillo nog is afgebeeld als een vesting met vier bolwerken. Ordam of Oordam was een polderdorp ten zuiden van de Kruisschans.

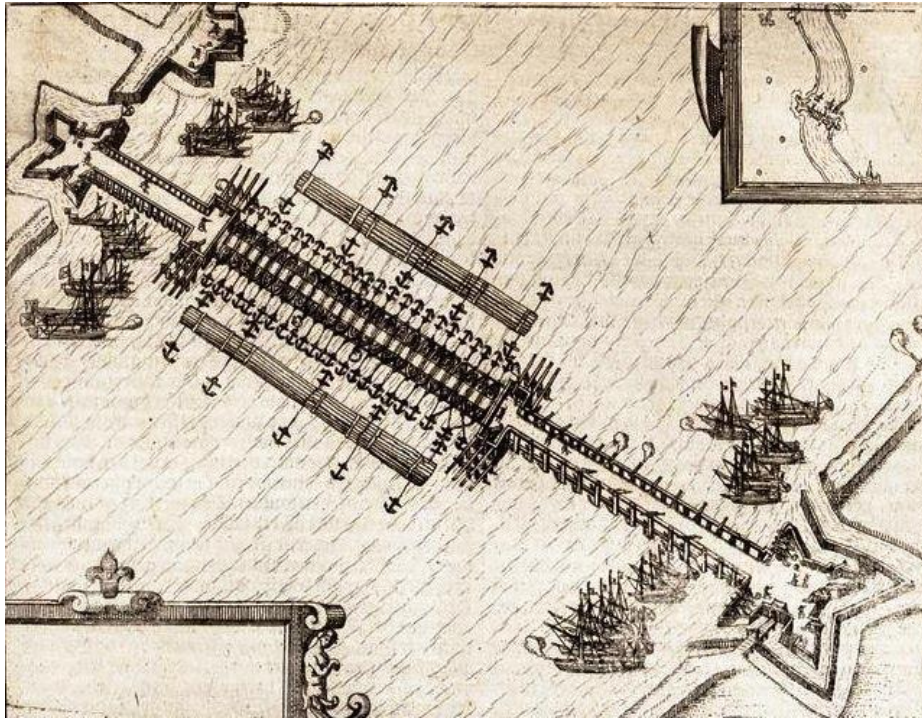

afb. 1: de naamgever van het fort Kruisschans, Alvaro de Bazan, markies van Santa Cruz.

Met de artillerie van het fort kon het verkeer op de Schelde weliswaar niet volledig worden gecontroleerd (de rivier was ter hoogte van de vesting ca. 750 meter breed en de effectieve reikwijdte van het geschut bedroeg destijds ongeveer 500 meter) maar wel substantieel worden gehinderd. Dit was van belang om de bouw mogelijk te maken van twee tegenover elkaar gelegen forten aan de oevers van de Schelde die nodig werden geacht om de rivier af te sluiten met een schip- of vlotbrug: de forten St. Filip (aan de Brabantse zijde) en St. Marie (aan de Vlaamse zijde). Deze brug (die bekend zou worden als "de brug van Farnese") zou worden verankerd aan staketsels vanuit beide vestingen, 280 meter lang vanuit het eerstgenoemde en 100 meter lang vanuit het laatstgenoemde fort. Daartussen werden 32 grote schepen aaneengeschakeld. De totale lengte van de brug bedroeg 720 meter. In het Waasland werden voor de aanleg ruim 10.000 bomen omgehakt.¹³ Voor het vervoer daarvan werd zelfs een speciaal kanaal gegraven dat werd omschreven als de "Parmavaart". Aan de uitmonding daarvan in de Schelde werd ter beveiliging van die route het fort De Perel gebouwd. Aan Spaanse zijde werd er uiteraard rekening mee gehouden dat van

¹³ Cools en Van Meirvenne, *Liefkenshoek*, p. 19.

Staatse zijde (zowel vanuit Antwerpen als vanuit de Noordelijke Nederlanden) geprobeerd zou worden om de bouw van de genoemde twee forten en de daarbij behorende schipbrug onmogelijk te maken. Die pogingen werden inderdaad ondernomen. De nieuwe vesting Kruisschans droeg eraan bij dat zij mislukten. De schipbrug kwam op 25 februari 1585 gereed.¹⁴ Pogingen om de brug vanuit Antwerpen met brandschepen te laten exploderen slaagden gedeeltelijk maar mislukten per saldo. Bevoorrading van de stad vanuit het noorden via de Schelde was niet meer mogelijk.

afb. 2: De "brug van Farnese" in de Schelde, 1585.

Aan Staatse zijde werd vervolgens geprobeerd om bevoorrading mogelijk te maken door de Kauwensteinsedijk door te steken waardoor de polders tussen deze dijk en de stad Antwerpen onder water zouden komen en met platbodems bevaarbaar zouden geraken. De polder van Lillo was reeds in juli 1584 op instigatie van het Staatse leger onder water gezet. In mei 1585 werd om het bezit van de Kauwensteinsedijk

¹⁴ Ter bescherming van de brug werden noordwaarts ervan ook nog de schansen St. Barbara (Oordam) en St. Andrea (St. Andries) gebouwd; Guns, *Noorderpolders*, p. 17.

zwaar gevochten.¹⁵ Daarbij sneuvelden ca. 1400 van de ca. 4000 Staatse militairen, waaronder vele soldaten die afkomstig waren uit Schotland, Engeland en Frankrijk. Aan Spaanse zijde vielen ca. 600 doden. In de Kauwensteinsedijk ontsonden weliswaar enkele bressen, vooral bij de schans St. Jacob, maar deze werden betrekkelijk snel gerepareerd.¹⁶ De positie van de Spaanse troepen op die dijk was sterk. Tussen de Kruisschans en Stabroek beschikten zij over vijf schansen die eveneens in 1584-1585 zijn aangelegd, te weten (van west naar oost): St. Joris, Kauwenstein, Paalschans, Sint Jacob en Pekat.¹⁷ De beoogde inundatie mislukte, waarmee het lot van Antwerpen als een opstandige metropool in de Nederlanden was bezegeld. Op 15 augustus 1585 werd het Spaanse gezag hersteld (de "Val van Antwerpen"), hetgeen op 17 augustus daaropvolgend in Beveren werd bezegeld.

Op de plaats waar in 1584 het Spaanse fort Santa Cruz (Kruisschans) verrees waren mogelijk al voorbereidingen getroffen om een fort te bouwen dat diende ter verdediging van de stad Antwerpen. Op 28 februari 1578 besloot de magistraat van Antwerpen conform een ordonnantie van prins Willem van Oranje tot de bouw van twee forten aan de Brabantse zijde van de Schelde:¹⁸

"Mynheer den Prinche van Oraegnien, Grave van Nassau etc., Gouverneur van Brabant, Hollandt, Zeelandt etc., Lieutenant-Generael van Syne Hoocheyt, Erffborchgrave van Antwerpen, heeft gecomitteert ende comitteert, mits desen, Joncker Jan tZerraerts, Joncker Aernout van den Dale ende Jannen van Halmale, Schouteth van Lilloo, tot Superintendenten vande forten ende schansen by Syne Excellentie¹⁹ tot conservatie vanden gemeynen lande geresolveert ende geordonneert te maecken ende te leggene, soo opden Garendyck als opde strate streckende nae Stabroeck, ontrent der brugge ende den waterloop ende den wiel aldaer, mitsgaders²⁰ op sHertogendyck ontrent Coudensteyn,

¹⁵ De Graaf, *Oorlog*, p. 262; Prims, *Lilloo*, p. 332-333.

¹⁶ Guns, *Noorderpolders*, p. 22.

¹⁷ Deze schansen zijn afgebeeld op een kaart van Abraham Verhoeven van het gebied tussen Antwerpen en Zandvliet d.d. 1628 (Historisch Museum Rotterdam, Atlas van Stolk, inv. 6988). Idem op een vergelijkbare kaart van Samuel de Swaef uit 1627 (Universiteit Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, P 78 N 117). Tussen 1587 en 1591 werden de schansen St. Joris, Kauwenstein en Paalschans sloopt, gelijktijdig met een versterking van de overige schansen inclusief de Kruisschans (Gils, *Kruisschans*, p. 7).

¹⁸ Antwerps Archievenblad, deel 15, p. 19-20. Havermans vermeldt dat de heer van Kauwenstein, Hendrik 't Serraerts, in 1584 aan het stadsbestuur van Antwerpen voorstelde om de Kruisschans te bouwen als een belangrijke vesting ter verdediging van Antwerpen. Toen hij bij de Antwerpse magistraat geen gehoor vond zou hij met het plan zijn overgelopen naar de Spanjaarden die hem er rijkelijk voor zouden hebben beloofd (Verz. Havermans, inv. 24) Of dit inderdaad zo is gegaan staat niet vast.

¹⁹ Daarmee werd Willem van Oranje bedoeld.

²⁰ Mitsgaders betekent alsook.

al volgende den patroone daeraff synde, om dinwoonders vande omliggende dorpen, plaatsen ende vlecken te verwilligen ende anderssints te bedwingen, sonder vertooch oft dilay, tot opmaeking vande selve forten, deselve vuytdeylende nae inhoudt de liste by desen gevuegt, volgende dadvys ende ordonnantie die hen sal wesen gegeven byden Ingenieurs ende Fortificatiemeesters Meesters Henrick van Paesschen ende Abraham Andriessens, den voors. Gecommitteerde authoriserende om int maecken vande selve forten te stellen alsulcken voet ende ordre als y tot opbeuren vanden selven warcke selen vinden te behooren; ordonnerende allen Officieren ende andere die des by hen selen versocht wesen te doene alle assistentie, behulp ende adres tot volcomen effect van desen”.

Met het fort op de “Garendyck” (de destijds gangbare naam voor de Scheldedijk langs de polder van Lillo die voluit ook Blauwgarendijk werd genoemd) werd bedoeld op het fort dat de naam Lillo zou verkrijgen, genoemd naar het 700 meter verderop gelegen dorp Lillo, dat na de bouw van het fort werd omschreven als Oud-Lillo en in 1584 goeddeels werd gesloopt. In 1624 verrees op de locatie van het voormalige dorp een schans die als Oud-Lillo werd betiteld.²¹ Met de bouw van het fort Lillo werd in 1579 begonnen en reeds in dat jaar waren er soldaten gelegerd en beschikte de vesting over artillerie.

Met het andere fort, op de Hertogendijk omtrent “Coudensteyn”, moet in februari 1578 zijn bedoeld op de vesting die in 1584 uiteindelijk door de Spanjaarden zou worden gebouwd. Het strategische belang van dit fort werd dus ook van Staatse zijde en reeds eerder onderkend. Waarschijnlijk verkreeg de voorgenomen bouw van het fort op de kruising van de Kauwensteinsedijk en de Scheldedijk geen prioriteit. De bouw van het fort Lillo kreeg voorrang, evenals de bouw of de verbouw van het aan de overzijde gelegen fort Liefkenshoek, dat van groot belang was om vanaf Lillo de toegang tot de stad Antwerpen via de Schelde volledig te kunnen beheersen. Ter hoogte van Lillo is de Schelde ongeveer 900 meter breed. Dit was destijds te breed om de scheepvaart vanaf slechts één oever met artillerie effectief te kunnen beschieten. Zonder de bouw van Liefkenshoek zou het fort Lillo zijn primaire, originele taak, bescherming van Antwerpen, onvoldoende kunnen realiseren. Deze forten kunnen dan ook worden beschouwd als een Siamese tweeling.

Het valt niet uit te sluiten dat van Antwerpse zijde met de aanleg van het later zo genoemde fort Kruisschans in de periode 1581-1584 een begin is gemaakt (mogelijk slechts in beperkte zin) en dat de Spanjaarden in 1584 kans zagen om de bouw naar zich toe te trekken. Zij beschikten toen rondom Antwerpen over een legermacht van ca.

²¹ Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, hoofdstuk 4.2.

14.000 man en moeten dus volop in staat zijn geweest om Staatsgezinde bouwers te verdrijven of pogingen om met de bouw te beginnen te verijdelen.²²

De Kruisschans is gebouwd aan het westelijke uiteinde van de Kauwensteinsedijk. De buitenwal (de contrescarp) van de vesting was gedeeltelijk onderdeel van de Scheldedijk. Het fort was deels gesitueerd in de polder van Lillo en deels in de polder van Oorderen (zie de diverse afbeeldingen verderop). De vesting was omringd met een voorgracht (ca. 15 meter breed) en een hoofdgracht (ca. 25 meter breed). Vanaf de wallen van de Kruisschans kon de scheepvaart op de Schelde met artillerie worden bestookt. Stroomopwaarts was er een ongehinderd zicht van ca. 4,8 kilometer tot aan de bocht van Kallo en stroomafwaarts van ca. 4 kilometer tot aan Doel. Het fort lag ca. 17 kilometer van de stad Antwerpen verwijderd.

Hoe het fort er aanvankelijk heeft uitgezien is niet precies gedocumenteerd. Het fort is op diverse overzichtskaarten van het gebied ten noorden van Antwerpen aan het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw afgebeeld, maar slechts in globale, schetsmatige zin. Afzonderlijke kaarten van de vesting uit die tijd zijn tot dusver niet getraceerd. De vermoedelijk oudst bewaard gebleven afzonderlijke afbeelding van de vesting is in juli 1632 door Jacob Vleugels vervaardigd, enkele dagen na de verovering door Staatse troepen (zie verderop). Uit de genoemde overzichtskaarten kan worden geconcludeerd dat de Kruisschans vanaf het begin is geconstrueerd als een vesting met vier bolwerken, zoals destijds gebruikelijk. De wallen waren van aarde. De afstand tussen de bastionpunten bedroeg ca. 80 meter. Gils becijferde dat het fort een oppervlakte moet hebben gehad van minimaal 420 vierkante meter. In 1585 bood de vesting ruimte aan ca. 220 soldaten. Over de hoofdgracht aan de zuidoostzijde van de vesting lag de toegangsbrug.

Er is vrijwel niets gedocumenteerd over veranderingen die hebben plaatsgevonden tussen de bouw in 1584-1585 en de verovering van de vesting door Staatse troepen in de zomer van 1632. Zeker is dat de vesting in de periode 1587-1591 is versterkt, maar hoe precies is niet bekend. Aannemelijk is dat het fort ook tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) is gerenoveerd. Aan Staatse zijde werd deze adempauze in de Tachtigjarige Oorlog benut om de forten aan de Schelde, ongehinderd door oorlogsgeweld, te versterken. Het fort Lillo werd in 1609 uitgebreid met een vijfde, aan de Schelde gelegen bolwerk (dat in de periode 1903-1906 werd gesloopt om plaats te maken voor een haventje en mogelijk binnenkort wordt hersteld) en het fort

²² De Graaf, *Oorlog*, p. 262.

Liefkenshoek werd in 1614 zelfs volledig herbouwd. De natuurrampen die de zuidwestelijke delta hebben getroffen in 1600, 1606, 1619, 1624, 1625, 1627, 1630 en 1631 zullen de Kruisschans niet onberoerd hebben gelaten (evenmin als de forten Lillo, Liefkenshoek en Sint Martijn op Hoogerwerf) en aanleiding hebben gegeven tot aanpassingen.²³ Waarschijnlijk bleef daarbij de originele grondvorm steeds intact en betroffen de ingrepen reparaties van bressen in de wallen en van de bebouwing binnen de vesting.

De Kruisschans was een bedreiging voor het nabijgelegen fort Lillo. Het was geenszins denkbeeldig dat de Kruisschans als uitvalsbasis zou fungeren voor een Spaanse poging om Lillo te veroveren, hetgeen in 1585 was mislukt. De leiding van Lillo volgde de ontwikkelingen op de Kruisschans met argusogen en verbood de bewoners van het fort om contacten met militairen van de Kruisschans te onderhouden. Wie dit verbod overtrad werd in hechtenis genomen.²⁴

De periode 1621-1632

Vrijwel direct na afloop van het Twaalfjarig Bestand werd ook in de streek tussen Antwerpen en Bergen op Zoom de strijd tussen het Spaanse en het Staatse leger hervat. Een van de eerste oorlogsgebeurtenissen in het kwartier van Antwerpen was de Spaanse herovering van Steenbergen in juli 1622 als opmaat naar de aansluitende belegering van Bergen op Zoom.²⁵ Deze Scheldestad, belangrijk voor de doorgang tussen Noord en Zuid en voor de beheersing van de toegang tot Zeeland, had in 1577, evenals de stad Antwerpen, de zijde gekozen van de opstandelingen in de Nederlanden.²⁶ Zonder bloedvergieten kwam de stad toen in Staatse handen. In december 1581 ondernamen Spaanse troepen een vergeefse poging om Bergen op Zoom te heroveren. Twee maanden later werd de leider van de Opstand in de Nederlanden, Willem van Oranje, door de Staten van Brabant met het Markiezaat van Bergen op Zoom beleend. In 1588 ondernamen de Spanjaarden een nieuwe poging om de stad in handen te krijgen hetgeen wederom mislukte. Daarin slaagden zij ook in 1622 niet.²⁷ In oktober van dat jaar zagen eenheden van het Staatse leger onder aanvoering van Maurits van Nassau kans om een belegering van Bergen op Zoom door Spaanse troepen onder leiding van Spinola op te breken.

²³ Zie voor bijzonderheden over deze natuurrampen (zware stormen en hoge vloed): Buisman, 2000, diverse plaatsen; voorts: Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, p. 144-145; Leune, *Fort Sint Martijn*, hoofdstuk 4.

²⁴ ZA, SZ, inv. 479, 28-9-1607.

²⁵ Delahaye, *Steenbergen*, p. 25-26. De Spaanse bezetting van Steenbergen werd in oktober 1622 beëindigd.

²⁶ De Mooij, *Geloof*, hoofdstuk 4.

²⁷ Van Ham, *Bergen op Zoom belegerd*, p. 100-120.

De positie van het Spaanse leger ten noorden van Antwerpen was na het Twaalfjarig Bestand bijzonder lastig. Dit werd vooral veroorzaakt door het in Staatse handen zijn van de forten Lillo en Liefkenshoek. Via deze vestingen kon door het Staatse leger de scheepvaart op de Schelde vanuit en naar Antwerpen in militair en economisch opzicht volledig worden gecontroleerd. Het was voor de Spanjaarden praktisch uitgesloten om vanuit Antwerpen via de Schelde acties te ondernemen in noordelijke richting. De Schelde kon, afgezien van verderweg gelegen routes via Vlaanderen en Brabant, op twee manieren worden ontweken. Enerzijds via het verdronken land in de polders van Kallo en St. Anna dat via het Gat van Kallo (ook omschreven als het Gat van de Peerel) en het Saftingergat uitmondde in de Honte. Deze route was met platbodems bevaarbaar en zou in 1631 benut worden voor de tocht van een Spaanse armada die voortijdig in de "Slag op het Slaak" eindigde (zie verderop).

De andere mogelijkheid om vanuit het kwartier van Antwerpen militaire acties te ondernemen in de Noordelijke Nederlanden was het benutten van het strategisch belangrijk gelegen dorp Zandvliet. Van daaruit kon in tweevlei richting worden geopereerd, te weten richting Zeeland (vanuit Zandvliet was het oostelijk deel van Zuid-Beveland via het tussengelegen schorrengebied bereikbaar) en richting westelijk Brabant. Vanuit Zandvliet kon met name Bergen op Zoom worden aangevallen en zou dit lukken dan bood dit voor de Spanjaarden interessante perspectieven op vervolgacties in oostelijke, westelijke en noordelijke richting. In 1622 besloot Spinola om het dorp Zandvliet uit te bouwen tot een sterke Spaanse vesting. Daarvoor werden arbeiders en boeren uit een verre omgeving gemobiliseerd. De werkzaamheden werden in 1627 voltooid. De voor de bouw vereiste menskracht en materialen konden Zandvliet niet via de Schelde bereiken. Hiervoor werd een vaart gegraven langs de Kauwensteinsedijk, beginnend bij het fort Kruisschans en eindigend bij het fort St. Jacob. Op diverse kaarten uit die tijd is deze waterweg omschreven als "de Nieuwe Vaert" (zie afbeelding nr. 3). Goederen en mensen bestemd voor Zandvliet werden eerst via de Schelde vervoerd richting het fort Kruisschans, vervolgens via de nieuwe vaart naar St. Jacob en van daaruit met wagens via de dorpen Stabroek en Berendrecht naar hun eindbestemming. Een verkorte variant daarvan was een route, beginnend noordelijk van het fort Kruisschans, via het krekengebied in de geïnundeerde polder van Lillo richting Zandvliet. Transporten van mensen en goederen via deze route waren voor de Spanjaarden riskant, want vanuit het fort Lillo werd deze vervoersstroom nauwlettend in de gaten gehouden. 's Nachts en bij mistig weer ontstonden voor de Spanjaarden mogelijkheden om zich aan het oog van Staatse wachtposten in de polder van Lillo te onttrekken.

afb. 3: Het gebied tussen Antwerpen en Bergen op Zoom, augustus 1627, afgebeeld door Samuel de Swaef; met de Nieuwe Vaert rechts naast de Kauwensteinsedijk.²⁸

De positie van de Spaanse vesting Zandvliet werd in 1627 versterkt door de aanleg van de nabijgelegen forten Sint Martijn (op het schoreiland Hoogerwerf) en Sint Ambrosius (ofwel Stoofgat) en door de bouw van de schans Vingerling. Als tegenzet besloten de Staten-Generaal in Den Haag om op de grens van de polders van Lillo en Berendrecht het fort Frederik Hendrik (later veelal aangeduid als "het Frederiksfort") aan te leggen (zie afbeelding nr. 4):

²⁸ Universiteit van Tilburg, Brabant-Collectie, B 46.2-7.

afb. 4: forten nabij Zandvliet, 1629, afgebeeld door Willem Blaeu. ²⁹

Zo was in 1629 in het zuid-westelijke deltagebied een in militair opzicht uiterst gespannen situatie ontstaan, vooral op de Brabantse zijde van de Schelde. De Staatse forten Lillo, Blauwgaren en Frederik Hendrick waren ingeklemd geraakt tussen het sterke Spaanse fort Kruisschans (met de achterliggende forten St. Jacoben Pekat) en de Spaanse fortificaties te Zandvliet, op Hoogerwerf en het Stoofgat. Met een Spaanse aanval op het fort Lillo (en daarmee indirect op het fort Liefkenshoek aan de overzijde) diende serieus rekening te worden gehouden. Er was een groot economisch belang gemoeid met het verwijderen van de militaire en fiscale klem waarin de haven van Antwerpen vanaf 1585 respectievelijk 1590 was beland door het Staatse bezit van de forten Lillo en Liefkenshoek. Omgekeerd konden de Spanjaarden vrezen voor een aanslag op hun vestingen. Fort Kruisschans kon relatief eenvoudig worden belaagd vanuit fort Lillo en de fortificaties te Zandvliet en omgeving dienden rekening te houden met aanvallen vanuit zowel de Staatse Scheldeforten als vanuit de Staatse stad Bergen op Zoom. Wederzijds was de stemming nerveus. Vanuit de forten Lillo en Liefkenshoek brachten de commandeurs met grote regelmaat, soms vrijwel dagelijks, de Gecommitteerde Raden van Zeeland op de hoogte van ontwikkelingen rondom hun vestingen, ook als het louter ging om

²⁹ MHC, Beeldbank, KG 45 C (fragment).

geruchten daarover.³⁰ De bewegingen van het Spaanse leger in en rondom Antwerpen werden door spionnen nauwlettend en systematisch in de gaten gehouden.

Op 10 september 1631 vertrok vanuit Antwerpen een Spaanse vloot onder leiding van de markies van Aytona (Francisco de Moncada, graaf van Osona) en de graaf Jan van Nassau-Siegen, bestaande uit 96 sloepen, 10 pontons, 18 pleiten en diverse andere platbodems en bemand met 1250 bootsgezellen, 4300 soldaten en tientallen officieren via het Gat van de Peerel, het verdrinken land in de polders van Kallo en Sint Anna, achter langs het fort Liefkenshoek, richting het Saftinger Gat en van daaruit noordwaarts. De vloot werd uitgezwaaid door de landvoogdes Isabella die vergezeld was van de koningin van Frankrijk, Maria de Medici, en ook van de pauselijke nuntius met een per bul aangereikte pauselijke zegen voor de aan boord gebrachte wapens. Het doel was om de plaatsen Ooltgensplaat (op Overflakkee) en Willemstad (in West-Brabant) te veroveren teneinde de scheepvaart op het Volkerak (en daarmee de verbinding tussen de Schelde en de Rijn) te kunnen beheersen en de gewesten Holland en Zeeland in militair opzicht van elkaar te scheiden.³¹ De armada werd ondersteund door een legermacht van ca. 6000 man (gegroepeerd in 180 infanterie- en 44 cavalerie-eenheden) die vanuit Ekeren richting Willemstad trok. Een Zeeuwse marine-eenheid onder leiding van Marinus Hollare zag geen kans om het vlooteskader bij het Saftinger Gat tegen te houden.³² Maar de Spanjaarden bereikten hun finale doel niet.³³ Door een gecombineerde Hollandse en Zeeuwse vloot onder leiding van Marinus Hollare werd de Spaanse armada tijdens mistig weer twee dagen later verslagen op het Slaak nabij Sint Philipsland (de "Slag op het Slaak"). Naar schatting 1500 Spaanse opvarenden sneuvelden. Ruim 4000 Spaanse militairen werden gevangen genomen en gedeporteerd naar Reimerswaal.³⁴ De markies van Aytona en graaf Jan van Nassau-Siegen wisten te

³⁰ Leune, *Fort Sint Martijn*, p. 214-234.

³¹ Het achterliggende doel zou zijn geweest om op deze wijze de Republiek der Verenigde Nederlanden (wederom) te dwingen tot een wapenstilstandsverdrag onder voor de Spanjaarden gunstige condities.

³² Daarbij zal de overmacht van de Spanjaarden een rol hebben gespeeld, maar ook hun greep op de westelijke oever van het Saftingergat bij de uitmonding ervan in de Honte. Op die oever, in de polder van Namen, waren zij toen bezig met de bouw van het fort St. Anna. Deze vesting was in 1631 voldoende gereed om de verbinding tussen het Saftinger Gat en de Honte te kunnen verdedigen.

³³ Beukelaer, *Jehova*; Van Nispen, *Slaak*, p. 63-85.

³⁴ Ten Raa en De Bas, *Staatse leger*, p. 52. Lang kunnen de krijgsgevangenen in Reimerswaal niet zijn verbleven, want in 1632 werd deze stad ontmanteld en verlaten (Dekker en Baetens, *Geld*, p. 259). Het is onduidelijk wat er verder met de Spaanse gevangenen is gebeurd. Gebruikelijk was dat ze werden geruild met Staatse krijgsgevangenen.

ontkomen.³⁵ Vele Spaanse schepen werden tot zinken gebracht. 83 schepen werden veroverd en met buitgemaakt geschut, waaronder bijna 190 scheepskanonnen, naar Dordrecht vervoerd.³⁶ De Staatse buit bestond voorts uit grote hoeveelheden kogels, handgranaten, lonten, 12.000 pond buskruit, materiaal voor het bouwen van veldversterkingen e.d.. De positie van de Spaanse marine in de zuidwestelijke delta werd er aanzienlijk door verzwakt.³⁷ De Spaanse oorlogsvloot te Antwerpen werd gedecimeerd. Hierdoor verzwakte niet alleen de maritieme capaciteit van de Spanjaarden, maar ook de slagkracht van hun infanterie en cavalerie in de streek tussen Antwerpen en Bergen op Zoom; zonder maritieme ondersteuning waren hun landtroepen niet in staat om succesvolle acties in de richting van Zeeland, West-Brabant en de noordelijke delen van de Republiek te ondernemen. De Slag op het Slaak werd zo de opmaat naar een volgende nederlaag die aan het Spaanse leger een jaar later in de zuidwestelijke delta werd toegebracht en die voor de toekomst van de Kruisschans grote gevolgen zou hebben (zie de volgende paragraaf).³⁸

Van Spaans naar Staats

In de zomer van 1632 voltrok zich in de zuidwestelijke delta een ingrijpende verandering in de krachtsverhoudingen tussen het Spaanse en het Staatse leger. In de maanden juni en juli van dat jaar zag een Staatse legermacht onder aanvoering van graaf Willem van Nassau-Siegen (1592-1642) kans om de volgende vijf Spaanse forten te veroveren: de Kruisschans, Sint Jacob, Pekgat, Sint Martijn op Hoogerwerf, Sint Ambrosius (ofwel Stoofgat) en Sint Anna (in de polder van Namen).³⁹ Op 7 juni 1632 zeilden de Staatse troepen vanuit het fort Rammekens bij Vlissingen naar de Kauwensteinsedijk waar zij twee dagen later aan land gingen. Op 10 juni werd het fort Kruisschans

³⁵ Na de vernietiging van de armada verliet het Spaanse landleger West-Brabant via Roosendaal, Kalmthout, Kapellen en Ekeren terug naar Antwerpen waar de gasthuizen overvol raakten met zieke soldaten.

³⁶ De "Slag op het Slaak" werd in de Republiek der Verenigde Nederlanden als een belangrijke overwinning op de Spanjaarden beschouwd en gevierd. Er verschenen pamfletten over, er werden gedenkpenningen voor gedrukt, Joost van den Vondel schreef er een gedicht (een "triumftoorts") over (dat werd gedrukt met een prent van Crispijn van de Passe), de predikant Jacobus Revius componeerde er een lied over en schilderijen van Barent van Langenes en Simon de Vlieger hielden de herinnering aan de Staatse overwinning levendig (Van Nispen, *Slaak*, p. 78-83).

³⁷ Van Empel en Pieters, *Zeeland*, deel 2, p. 457-458.

³⁸ Prims noemt de Slag op het Slaak terecht de inzet van een reeks verliezen van het Spaanse leger in de zuidwestelijke delta (Prims *Antwerpen*, p. 456). Door de verovering van 's Hertogenbosch op 11 september 1629 door Staatse troepen onder leiding van prins Frederik Hendrik hadden de Spanjaarden in het frontiergebied tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden reeds een gevoelige nederlaag geleden. In het noordelijk deel van Brabant beheersten zij vanaf dat moment alleen nog de Baronie van Breda, die zij in oktober 1637 ook moesten prijsgeven.

³⁹ Leune, *Fort Sint Martijn*, hoofdstuk 2.2; Ten Raaij en De Bas, *Staatse leger*, p. 61.

overmeesterd. Daar gaven zich 100 soldaten en 30 matrozen over.⁴⁰ De Spanjaarden verloren er 10 stukken geschut. Een tegenaanval vanuit Antwerpen onder leiding van Charles de Colombo mislukte. Deze mobiliseerde 5000 Walen, 13 kornetten van de cavalerie, formeerde drie compagnieën uit de Antwerpse burgerwacht en trok bewapend met enige artillerie richting Kruisschans. Nabij een boerderij (het "Melckhuys"), noordoostelijk van het fort St. Philippe (dat in Spaans bezit bleef), werd hij tegengehouden door de troepen van graaf Willem van Nassau-Siegen (zie afbeelding nr. 8). Eveneens op 10 juni werden de forten Pekgat en St. Jacob veroverd.⁴¹ Deze waren bezet met 70 manschappen die capituleerden. Op 11 juni 1632 ontscheepten de eenheden van Willem van Nassau bij het fort Frederik Hendrik. Van daaruit werden nog die dag de forten St. Ambrosius (Stoofgat) en St. Martijn (Hoogerwerf) veroverd. Het fort St. Anna volgde op 17 juli 1632. Bij de veroveringen werd gebruik gemaakt van materieel (ponten, sloepen, kanonnen) dat in 1631 tijdens de Slag op het Slaak op de Spanjaarden was veroverd.⁴²

Prins Frederik Hendrik toonde zich met de veroverde forten bijzonder ingenomen en omschreef ze in een brief aan de Gecommitteerde Raden van Zeeland als "*seer importante plaetsen*".⁴³ Graaf Willem van Nassau werd door de Staten van Zeeland bedankt en vereerd met vier okshoofden wijn, te weten twee met rode en twee met witte wijn.⁴⁴

Het is opmerkelijk dat de veroveringen plaatsvonden op het moment dat het Staatse leger bezig was met een belegering van Maastricht die op 22 augustus 1632 zou uitmonden in een capitulatie van de Spaanse bezetting.⁴⁵ Bij die belegering was een Staatse legermacht betrokken van 17000 infanteristen en 4000 cavaleristen. Daartoe behoorden eenheden die werden ingezet bij de veroveringen in de zuidwestelijke delta.

In de Republiek der Verenigde Nederlanden werden de Staatse successen in Limburg en in de zuidwestelijke delta vooral op het conto geschreven van prins Frederik Hendrik die de bijnaam de "stedendwinger" verwierf. Symbolisch werd op zijn hoofd een kroon geplaatst die werd omschreven als een "stedekroon". Daarin prijkt de Kruisschans naast Maastricht.

⁴⁰ Nemery, *Histoire*, p. 28-29.

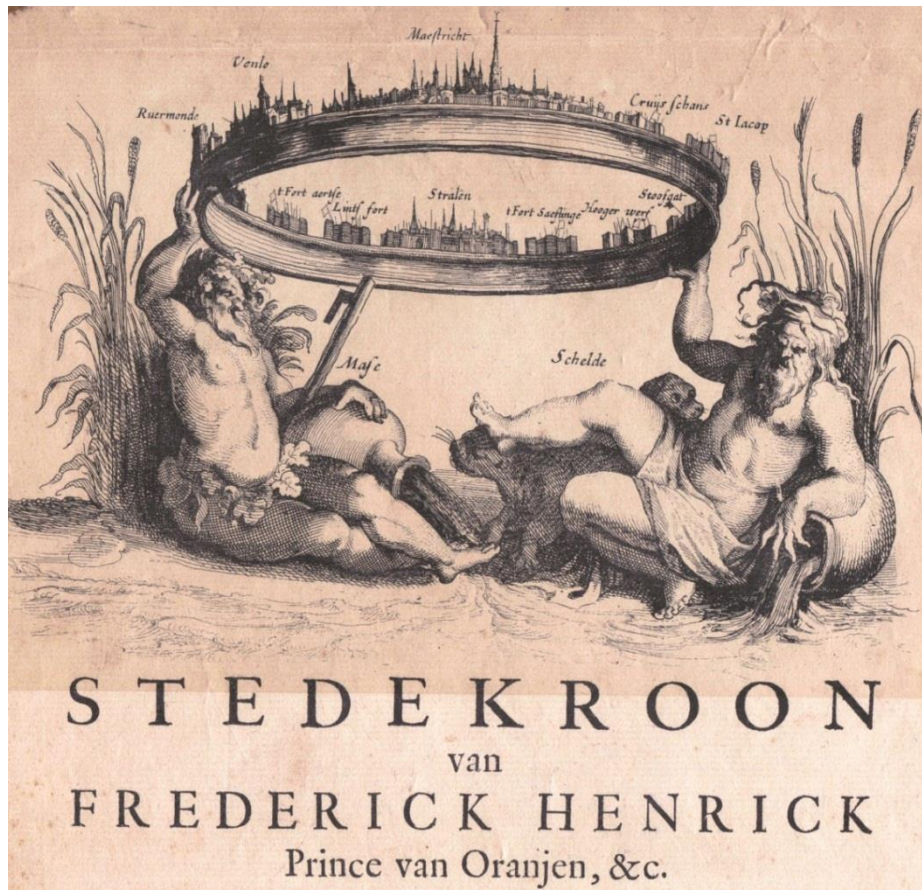
⁴¹ De loopafstand tussen de forten Kruisschans en St. Jacob bedroeg 300 passen (Zeeuws Archief (ZA), Staten van Zeeland (SZ), inv. 1245.2, stuk nr. 75).

⁴² Van Nispen, *Slaak*, p. 76.

⁴³ ZA, SZ, inv. 1247.1, brief van prins Frederik Hendrik (vanuit Maastricht) d.d. 15-9-1632.

⁴⁴ ZA, Notulen Staten van Zeeland, gedrukte versie, 5-7-1632, p. 131.

⁴⁵ Ten Raa en De Bas, *Staatse leger*, p. 58-63.

afb. 5: de "stedekroon" van Frederik Hendrik. ⁴⁶

Over de bezetting en de toerusting van de veroverde forten Kruisschans, St. Jacob en Pekgat namen de Gecommitteerde Raden van Zeeland op 23 juli 1632 de volgende besluiten: ⁴⁷

- Tot nader order van prins Frederik Hendrik zal kapitein [Severijn] Hoemaker [commandeur van Liefkenshoek] commandant zijn

⁴⁶ Deze "kroon" werd geplaatst boven een in 1632 te Amsterdam door Gerrit Janszn. gedrukt pamflet met een lofdicht (een allegorie) van Joost van den Vondel naar aanleiding van de Staatse overwinningen in Limburg en Vlaanderen (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-81.351).

⁴⁷ ZA, SZ, inv. 1247.2; bijlage bij een brief van de commandeur van Liefkenshoek aan de Gecommitteerde Raden van Zeeland d.d. 23-7-1632.

van het fort Kruisschans met twee "sterke" en drie "kleine" compagnieën.⁴⁸

- Op de Kauwensteinsedijk [bedoeld werd: op de forten St. Jacob en Pekgat] zullen drie compagnieën blijven.
- Op de Ordamschendijk [de Scheldedijk tussen de forten Kruisschans en St. Philippe] zullen drie compagnieën blijven.
- Alle sloepen die uit Dordrecht zijn gekomen met de soldaten van het schip van oorlog moeten bezet worden.
- De 10 tonnen kruit die op de Kruisschans aanwezig zijn dienen daar te blijven en te worden aangevuld met 8000 pond.
- Het fort St. Jacob zal naar evenredigheid worden voorzien van kruit, lood [kogels] en lonten.
- De benodigde materialen zullen van Lillo en Liefkenshoek gehaald worden.
- De "wercken" [de fortificaties] zullen "versien" [onderzocht] worden door [de vestingbouwkundig ingenieur] David van Orlens.

Op 3 tot en met 7 juli 1632 visitteerde een delegatie van de Raad van State uit Den Haag de toestand van de forten die op de Spanjaarden waren veroverd.⁴⁹ De Kruisschans werd op 5 juli bezocht. De vestingbouwkundige staat werd als redelijk gekwalificeerd. De wallen en bolwerken dienden wel opgehoogd te worden.

Kort na de verovering is van de Kruisschans en directe omgeving een schetstekening vervaardigd door de vestingbouwkundig ingenieur Jacob Vleugels.⁵⁰ Een fraaiere, identieke versie daarvan werd (als fragment van een nieuwkaart) gepubliceerd door de Groningse landmeter en militair-ingenieur Egbert Haubois:

⁴⁸ Onder een sterke compagnie werd destijds gewoonlijk een compagnie verstaan bestaande uit 100 man; een kleine compagnie omvatte de helft daarvan. Op de Kruisschans zouden zich dan in de zomer van 1632 350 militairen hebben bevonden. Waarschijnlijk werd deze bezetting spoedig gereduceerd.

⁴⁹ NA, arch. Staten-Generaal, toegang 1.01.05, inv. 9176.

⁵⁰ De (ongesigeneerde en ongedateerde) tekening is onderdeel van een serie kaarten in de Verzameling van Johan Maurits, vorst van Nassau-Siegen, die berust bij het Koninklijk Huisarchief te Den Haag. De afbeelding van de Kruisschans is daarin opgenomen onder inventarisnummer A 4-1476, kaartnummer 47. De kaart is getekend op eenzelfde kaartvel als het fort St. Anna in de polder van Namen. De toelichting die bij dit kaartdeel hoort (en die in de genoemde kaartenverzameling is opgenomen onder inventarisnummer A 4-1476, kaartnummer 98 verso) is door Jacob Vleugels ondertekend. Zijn handschrift komt overeen met het handschrift op het kaartdeel betreffende de Kruisschans. De kaart verkeert anno 2013 in een slechte, moeilijk leesbare staat.

afb. 6: de Kruisschans na de verovering in juni 1632. ⁵¹

De vesting is gezien vanuit het zuidoosten. In hedendaags Nederlands valt linksonder te lezen: "onze nieuw gemaakte redoute", daarboven "doorsnijding" (waarmee de polder van Oorderen werd geïndeerd) en vervolgens "cromte bij ons gefortificeert". Daarboven staat: "nieuw kwartier na de overgang [de verovering] van het fort". De vesting zelf, met vier bolwerken, is zonder bebouwing afgebeeld. Door de (niet afgebeelde) schaalstok op de meeromvattende kaart kan worden berekend dat de afstand tussen de bastionpunten ca. 80 meter bedroeg. Uit de nieuwskaart van Haubois blijkt dat de troepen van graaf Willem van Nassau via de verdrongen polder van Lillo eerst zijn geland bij een redoute op de Kauwensteinse dijk die als "de Walenhoek" werd omschreven: ⁵²

⁵¹ Westra, *Sterke Werken*, p. 60.

⁵² Onder meer op die plaats is toen vanuit de polder van Lillo de polder van Oorderen geïndeerd.

afb. 7: het begin van de aanval op de Kruisschans, 9 juni 1632. ⁵³

De mislukte tegenaanval van Spaanse eenheden nabij het fort St. Philippe en het "Melckhuis" is door Haubois als volgt afgebeeld:

afb. 8: de mislukte Spaanse tegenaanval, 10 juni 1632. ⁵⁴

⁵³ Westra, *Sterke Werken*, p. 61.

⁵⁴ Idem.

Op 26 juli 1632 inventariseerden de commandeur van Liefkenshoek en de commies van de vivres en de ammunitiën van de forten Lillo en Liefkenshoek de voorraden ammunitie en voedsel die de Spanjaarden op de Kruisschans hadden achtergelaten. Opmerkelijk is het grote aantal en het kaliber van het geschut waarover zij daar beschikten, hetgeen indiceert hoe groot het belang was dat aan deze vesting werd gehecht. De inventarisatie was als volgt: ⁵⁵

A. Kruit

- 2418 pond (16 tonnen) kruit. ⁵⁶

B. Op de wallen

- Een halve metalen kartouw [kanon] met het wapen van graaf Hendrik van den Bergh, schietend 24 pond, zwaar 2223 pond, met affuit. ⁵⁷
- Een metalen veldstuk met het wapen van graaf Hendrik van den Bergh, schietend 6 pond, zwaar 2000 pond, met affuit.
- Een metalen veldstuk met het wapen van graaf Hendrik van den Bergh, schietend 10 pond, zwaar 2539 pond, met affuit.
- Een metalen falconet, schietend 1,5 pond, met affuit.
- Een metalen veldstuk met het wapen van graaf Hendrik van den Bergh, schietend 10 pond, zwaar 2489 pond, met affuit.
- Een metalen veldstuk met het wapen van graaf Hendrik van den Bergh, schietend 6 pond, zwaar 1982 pond, met affuit.
- Een metalen falconet, schietend 1,5 pond, met affuit.
- Twee steenstukken [kanonnen], staande op houten schragen, met drie kamers.
- Een metalen veldstuk met het wapen van graaf Hendrik van den Bergh, schietend 6 pond, zwaar 1982 pond, met affuit.
- Een veldstuk met het wapen van graaf Hendrik van den Bergh, schietend 6 pond, zwaar 2182 pond, met affuit.
- Een metalen veldstuk, schietend 10 pond, met affuit en toebehoren, gekomen van het fort St. Ambrosius (Stoofgat), nu opgesteld bij de redoute "*streckende naer het Melckhuys*".

⁵⁵ ZA, SZ, inv. 1247.2, 26-7-1632.

⁵⁶ Aangetekend werd dat het door het ontbreken van weegapparatuur lastig was om het gewicht vast te stellen.

⁵⁷ Zeer waarschijnlijk is het gewicht van dit kanon foutief opgetekend. Een halve kartouw met een schietvermogen van 24 pond woog destijds 4500-4700 pond (Wijn, *Krijgswezen*, bijlage II; Van Nimwegen, *Subsistentie*, p. 69). Graaf Hendrik van den Bergh, wiens wapen op het kanon was aangebracht, liep in 1632 over naar het Staatse leger. Hij werd hiervoor op 13-3-1634 in Mechelen ter dood veroordeeld met verbeurdverklaring van al zijn bezittingen (Ten Raa en De Bas, *Staatse leger*, p. 74). Zijn familiewapen zou nog lang op Spaanse kanonnen prijken.

- Een Mansfelder [een kanon], schietend 6 pond, eveneens gekomen van het fort Stoofgat, nu opgesteld bij de halve maan op de contrescarp.
- Twee Mansfelders, schietend 6 pond, gekomen uit Veere, nu opgesteld op de redoute bij het gat in de contrescarp.

C. In het magazijn

- 60 hele pieken.
- 10 halve pieken.
- 500 pond musketlood.
- 1 mand met schroot.
- 22 ijzeren ketens die op kanonnen geladen worden.
- 163 kogels à 24 pond.
- 4 stelhouten.
- 1 houten bok [een hijswerktuig] zonder schijven.
- 10 wisserklossen à 6 pond.
- 2 wisserklossen à 24 pond.
- 13 aanzettersklossen à 6 pond.
- 4 aanzettersklossen à 10 pond.

D. In de kelders op de wallen

- 900 kogels à 6 pond.
- 141 kogels à 1,5 pond.
- 193 kogels à 10 pond.

E. In een ander magazijn

- 16 tonnen beschuit.
- 10 houten schragen.

Door de genoemde veroveringen werd de positie van het Spaanse leger in de zuidwestelijke delta danig verder verzwakt. De machtswisseling op het fort Kruisschans (en de achterliggende schansen St. Jacob en Pekgat) had vooral de volgende consequenties:

- De polders ten zuiden van de Kauwensteinsedijk werden geïnuundeerd door het doorsteken van de dijk tussen Oordam en het fort St. Filip en via een gat in de Kauwensteinsedijk bij de "Walenhoek". Wat in 1585 aan Staatse zijde vergeefs was getracht lukte nu wel. De polders van Oosterweel, Stabroek en Wilmarsdonk werden in 1651 weer bewoonbaar (vrijwel gelijktijdig met die van Zandvliet, Berendrecht en Lillo), de polders van Ettenhove en Muisbroek in 1662, maar Oorderen en Oordam bleven nog onder water tot 1722.⁵⁸

⁵⁸ Guns, *Noorderpolders*, p. 37-38. In maart 1667 maakten de Gecommitteerde Raden van Zeeland zich ongerust over plannen inzake de herbedijking van de polders in de

- Er kwam een einde aan de mogelijkheid om de vesting Zandvliet te bevoorraden via de "Nieuwe Vaert" ten zuiden van de Kauwensteinsedijk. De Kruisschans verloor haar functie als een Spaans overslagstation. Zandvliet raakte bovendien ingeklemd door Staatse forten en zou na de zomer van 1632 voor de Spaanse oorlogsvoering in de streek tussen Antwerpen en Bergen op Zoom nauwelijks nog van betekenis zijn. De vesting Zandvliet bleef in Spaanse handen, maar was vleugellam gemaakt.⁵⁹
- De Staatse greep op het vervoer van goederen en personen via de Schelde (en daarmee op de haven van Antwerpen) werd geïntensiveerd, onder meer door een uitbreiding van de paspoortcontrole ter hoogte van de Kruisschans.⁶⁰
- Op de Schelde nabij de Kruisschans werd een Zeeuwse oorlogsvloot geposteerd die in staat was om de toegang tot het Gat van de Perel te beheersen, waarmee een einde werd gemaakt aan de mogelijkheid om vanuit Antwerpen via het Saftingergat naar de Honte te varen. Maritieme acties vanuit Antwerpen richting de Noordelijke Nederlanden waren niet meer mogelijk en zijn dan ook na de zomer van 1632 niet meer ondernomen.

Na 1632 zijn door de leiding van het Spaanse leger diverse plannen beraamd om het fort Kruisschans te heroveren. In mei 1636 lekte een van die plannen uit en gaf de prins van Oranje opdracht aan de gouverneur van Bergen op Zoom om onverwijld 200 soldaten naar de Kruisschans te sturen.⁶¹ Vanuit het fort Lillo werd extra geschut aangevoerd.⁶² Een Spaanse aanval bleef uit. Ook in mei 1637, maart 1638 en augustus 1639 dreigde een Spaanse belegering.⁶³ Telkens wanneer zo'n aanval dreigde besloten de Gecommitteerde Raden van Zeeland om nabij het fort een of enkele oorlogsschepen te posteren, het garnizoen op het fort uit te breiden en vanuit het fort Lillo extra ammunitie te laten verstrekken. Op 24 augustus 1640 werd het fort daadwerkelijk belegerd, maar het Staatse garnizoen hield stand. Spaans oorlogsmaterieel werd in beslag genomen en er werden Spaanse soldaten krijgsgevangen gemaakt die werden vervoerd naar Middelburg, Zierikzee en Veere.⁶⁴ Latere Spaanse pogingen om de Kruisschans weer in bezit te krijgen bleven achterwege. Het lukte het Spaanse leger wel

omgeving van de Kruisschans. Mocht de positie van dit fort gevaar lopen dan diende opdracht te worden gegeven om dammen door te steken (ZA, SZ, inv. 525, 3-3-1667).

⁵⁹ Leune, *Zandvliet*, 2012.

⁶⁰ ZA, SZ, inv. 1247.1, 30-6-1632.

⁶¹ Idem, inv. 496, fol. 79, 4-5-1636.

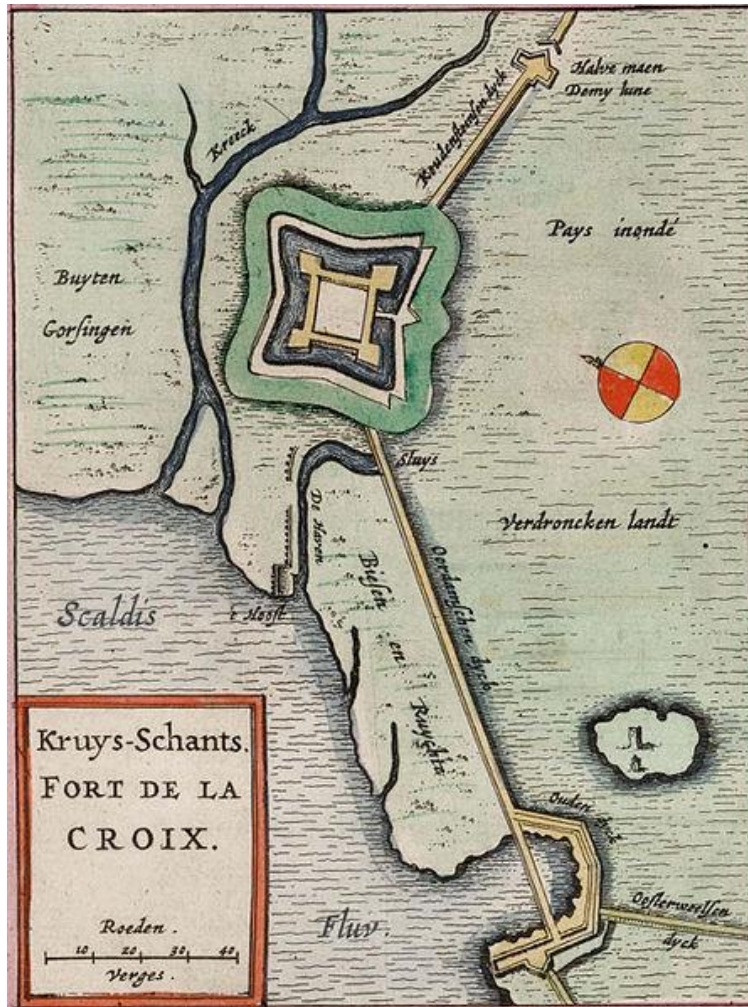
⁶² Idem, fol. 77 v, 1-5-1636.

⁶³ Idem, inv. 496, 31-5-1637; idem, inv. 497, 17-3-1638 en 26-8-1639.

⁶⁴ Idem, inv. 498, 29-8-1640, 3-9-1640, 25-9-1640, 15-1-1641 en 18-7-1641.

om op 29 april 1636 het fort St. Jacob te heroveren, maar dit was in militair opzicht nauwelijks nog van betekenis.⁶⁵

Omstreeks 1635 is het fort Kruisschans als volgt afgebeeld, nagenoeg overeenkomend met de schetstekening die Jacob Vleugels daarvan in juli 1632 vervaardigde, maar dan vanuit een andere windrichting:⁶⁶

afb. 9: het fort Kruisschans ca. 1635.

⁶⁵ Leune, *Fort Sint Martijn*, p. 277.

⁶⁶ MHC, Beeldbank KG 46 (in zwart-wit); Scheepvaartmuseum Amsterdam, Atlas van Loon (in kleur).

Aan de Scheldezijde is het scheepshoofd afgebeeld bij de ingang van het forthaventje. Dit werd gedurende de 17de en 18de eeuw niet alleen gebruikt voor het vervoer van militairen en de bevoorrading van het fort, doch fungeerde ook als een plaats waar landbouwers in de omgeving onder bepaalde voorwaarden hun granen en andere "veldvruchten" konden laten inschepen. Aan het uiteinde van het haventje, in de Oordamsesdijk, lag de uitwateringssluus van de polder van Oorderen die tevens kon fungeren als een inundatiesluus.

Eveneens omstreeks 1635 zijn de forten St. Jacob en Peckgat als volgt afgebeeld: ⁶⁷

afb. 10: de forten St. Jacob en Peckgat, verm. ca. 1635.

⁶⁷ MHC, Beeldbank, KG 46.

Het fort St. Jacob was in de Kauwensteinsedijk gebouwd (was een deel van die dijk), het fort Pekat lag aan de noordzijde daarvan nabij Stabroek.⁶⁸ Aan weerszijden van de dijk zijn de geïnundeerde landen afgebeeld.

De periode 1648- 1747

In het Verdrag van Münster waarmee de Tachtigjarige Oorlog werd beëindigd werd vastgelegd dat over en weer forten zouden worden ontmanteld ("gedemolieert"). Tot de Staatse forten die zouden worden gesloopt behoorden krachtens artikel 68 van het vredesverdrag "alle die gelegen zijn op de Oostzijde vande Riviere de Schelde, uijtgesondert Lillo".⁶⁹ Gedoeld werd op de forten Frederik Hendrik, Blauwgaren en Kruisschans. Het mag opmerkelijk heten dat deze bepaling in het traktaat niet is nagekomen. De genoemde vestingen werden niet ontruimd en evenmin gesloopt. De achtergrond daarvan is niet duidelijk. Tijdens de onderhandelingen die op 8 november 1785 zouden uitmonden in het Traktaat van Fontainebleau, waarmee een einde kwam aan de Staatse heerschappij over de forten Lillo en Liekenshoek, werd die nalatigheid van de Republiek in de herinnering gebracht. In de aanloop naar die onderhandelingen had keizer Jozef II van Oostenrijk in april 1784 in stevige bewoordingen kenbaar gemaakt dat de forten Kruisschans en Frederik Hendrik dienden te worden gesloopt en ontruimd, verwijzend naar artikel 68 van het Verdrag van Münster, dus naar hetgeen 136 jaar eerder door de Republiek en Spanje was overeengekomen!⁷⁰

In het Verdrag van Münster werd ook geregeld dat Spanje en de Republiek de "landschappen, steden, plaetsen, landen en heerlichheden" behielden die zij op dat moment (dus in 1648) bezaten (artikel 3).⁷¹ Op grond van dit artikel kon het behoud van het Staatse gezag over de locaties van de Scheldeforten Lillo, Frederik Hendrik en Kruisschans worden gelegitimeerd, al gold voor het fort Lillo een afzonderlijke rechtvaardiging conform artikel 68 van het traktaat.⁷² De precieze afbakening van het grondgebied van de Kruisschans ten opzichte van de Spaanse en later de Oostenrijkse Nederlanden gaf na 1648 soms aanleiding tot discussies en schermutselingen zoals in 1770-1771 toen bij het fort palissaden werden geplaatst die de toegang tot de

⁶⁸ Het fort Pekat dankte zijn naam aan de zwartbruine grond waarop de vesting werd gebouwd (Verzameling R. Havermans, inv. 39 A).

⁶⁹ Groenveld, *Unie*, p. 179.

⁷⁰ Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, p. 688-689.

⁷¹ Groenveld, *Unie*, p. 161.

⁷² In art. 68 van het traktaat was niet bepaald dat de terreinen van de forten Frederik Hendrik en Kruisschans na de demolitie van deze forten zouden worden overgedragen aan de koning van Spanje; in het Traktaat van Fontainebleau uit 1785 werd een dergelijke bepaling (ten gunste van de Oostenrijkse Nederlanden) wel opgenomen.

omringende dijken en tot de poldersluis verhinderden waardoor die sluis niet meer kon worden bediend zonder toestemming van de fortleiding.

De garnizoenssterkte op het fort Kruisschans kon sterk variëren van ca. 25 tot 200 soldaten. Na de Vrede van Münster bestond die sterkte gewoonlijk uit 25 soldaten, maar ook toen kon het garnizoen in tijden van dreiging aanzienlijk worden uitgebreid.⁷³ Soms was de huisvesting ontoereikend om een tijdelijke forse toename van de sterkte op te vangen. Het kwam dan voor dat soldaten op schepen verbleven die nabij het fort voor anker gingen.⁷⁴ Dat de militaire functie van het fort na de Vrede van Münster van minder belang werd geacht blijkt uit de achtergrond van de militairen. Het waren soms zelfs uitsluitend appointés, dus soldaten die vanwege hun leeftijd of vanwege een verminking eigenlijk ongeschikt waren om militaire taken te vervullen. Ze werden met naam en toenaam door de Gecommitteerde Raden van Zeeland naar de Kruisschans gestuurd.⁷⁵ Kennelijk werden zij beschouwd als een soort rompvoorziening die in tijden van oorlog(sdreiging) kon worden aangevuld. Vanaf 1 mei 1672 tot 27 september 1677 bestond de basisbezetting van de Kruisschans uit de 25 soldaten die onder leiding van Anthony de Baudoux afkomstig waren van het fort Sint Martijn op Hoogerwerf.⁷⁶ Ook in dat tijdvak werd het garnizoen periodiek uitgebreid als een belegering dreigde.

Op 13 juli 1672 werd het fort door een overstroming beschadigd.⁷⁷ Een jaar later werd het in materieel opzicht versterkt in het kader van de oorlog tussen Frankrijk en de Republiek der Verenigde Nederlanden. De Gecommitteerde Raden van Zeeland besloten op 29 mei 1673 om naar de Kruisschans (behalve 500 pond musketkogels en 500 pond lonten) de volgende stukken geschut te laten vervoeren: drie stukken van 22 pond, vier van 6 pond, twee van 2 pond en één van 5 pond. Twee dagen later besloten zij om daaraan toe te voegen: drie twaalfponders, drie zesponders, twee vijfponders en twee tweeponders.⁷⁸ Het fort werd dus zwaar bewapend! Een Franse bezetting van het fort bleef achterwege.

In de tweede helft van de 17de eeuw, waarschijnlijk omstreeks 1660, is van de Kruisschans de volgende afbeelding vervaardigd, gezien vanuit het noordwesten:

⁷³ Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, p. 162. Daarbij moet wel worden aangetekend dat systematische gegevens over de bezetting in de periode 1650-1672 ontbreken.

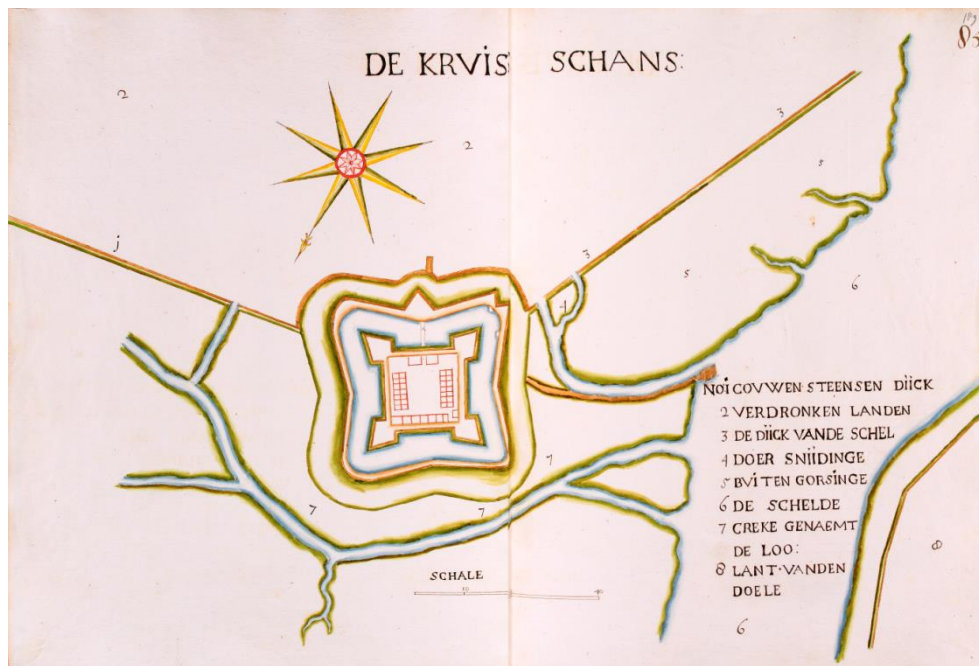
⁷⁴ Dit was bijv. in aug. 1633 het geval (ZA, SZ, inv. 494, fol. 39 v).

⁷⁵ Bijv. op 24-3-1673 (ZA, SZ, inv. 670).

⁷⁶ Leune, *Fort Sint Martijn*, p. 207.

⁷⁷ Rijksarchief Antwerpen, oud-arch. Lillo, inv. 44, stuk 4.

⁷⁸ ZA, SZ, inv. 670, 29-5-1673 en 1-6-1673.

afb. 11: de Kruisschans, verm. ca. 1660.⁷⁹

Hierop is ook de bebouwing binnen de vesting afgebeeld. Deze is gegroepeerd langs de courtines. Bij binnenkomst aan de zuidoostzijde liggen twee gebouwen, waarschijnlijk wachtverblijven. Het middendeel fungeerde als parade- en oefenplaats. Een kreek aan de Scheldezijde is omschreven als "de Loo".

⁷⁹ Deze afbeelding is opgenomen in een ongedateerde en ongesignde atlas met 105 plattegronden van vestingwerken in de Republiek der Verenigde Nederlanden. De vindplaats is: Universiteit van Tilburg, Brabant-Collectie, TF HS nr. 85. De maker is mogelijk Johan Elandts (Leune, *Fort Sint Martijn*, p. 104). De afbeelding vertoont veel verwantschap met de afbeelding van de Kruisschans door Johan Elandts, zoals gepubliceerd in 1661, opgenomen in de atlas "Register ofte tafel van de fortificatien der frontiersteden, plaatsen ende forten etc." die anno 2013 berust in het archief van de Franse Marine (Service Hydrographique de la Marine, Vincennes (Parijs), bibl. du depot des cartes et plans, ms. nr. 2790). Foto's hiervan (van een slechte kwaliteit) bevinden zich in de bibliotheek van het Nationaal Archief te Den Haag onder de titel "Vesting en versterkte steden 1642, 1661" (bibliotheeknummer 187 B 1). Reproducties zijn ook te raadplegen in het Documentatiecentrum van de Stichting Menno van Coehoorn te Utrecht. Afbeelding nr. 11 is nagenoeg identiek met een in kleur vervaardigde en in 1669 gepubliceerde afbeelding van de Kruisschans door Cornelis Elandts, zoon van Johan Elandts. Deze kaart is (onder nr. 78) opgenomen in de atlas "Théâtre ou Livre des Cartes de toutes les Frontières des Pays-Bas aussi bien des Villes comme des Forts" die zich anno 2013 bevindt in Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze in Italië.

In maart 1685 werd geconstateerd dat de stormvloed van 1682 en 1683 aan het fort veel schade hadden berokkend. De bezetting bestond toen slechts uit een sergeant en twee soldaten.⁸⁰ Aan het einde van de 17de eeuw verkeerde het fort Kruisschans in een deplorabele staat. Vertegenwoordigers van de Raad van State rapporteerden dat een militaire bezetting niet meer goed mogelijk was omdat de woning van de commandeur, de barakken voor de militairen, de magazijnen e.d. volledig waren vervallen. Het fort werd nog slechts bemand door twee soldaten uit het garnizoen te Lillo. De ophaalbrug over de gracht was zo goed als vergaan. Alleen de zeecontrescarp verkeerde nog in een goede staat. De gedelegeerden stelden voor om de inboedel van het fort te verkopen en de twee nog aanwezige ijzeren kanonnen op de wallen, de nog enigszins bruikbare affuiten en de munitie af te voeren naar Hulst.⁸¹ Van een afbraak van het fort kwam het niet. Tijdens de Spaanse Successieoorlog werd de militaire waarde van het fort herontdekt. Het fort werd versterkt en opnieuw operationeel.⁸²

Kort nadat de Spaanse Successieoorlog was beslecht werd het vestingwerk wederom minder belangrijk geacht. In februari 1714 rapporteerde de commandeur van Lillo dat in opdracht van de Staten van Zeeland de palissaden en stormpalen van de Kruisschans waren verwijderd en als brandhout waren verkocht.⁸³

In 1722 en 1723 vonden enkele aanpassingen aan het fort plaats als uitvloeisel van de herbedijking van de polders van Oorderen en Oordam. Aan het herstel van de Scheldedijk bij Oordam werden toen door de Republiek der Verenigde Nederlanden enkele strenge eisen verbonden die verband hielden met de verdedigbaarheid van de Kruisschans. Tot die voorwaarden behoorde het recht van de Republiek om, indien oorlogsomstandigheden zulks zouden vereisen, zonder toestemming van het polderbestuur en zonder recht op schadevergoeding, de Scheldedijk wederom door te steken! Voorts diende het polderbestuur zorg te dragen voor een adequate verversing van het grachtwater van het fort.⁸⁴

De cartograaf Willem Tiberius Hattinga vervaardigde van de Kruisschans de volgende afbeelding die hij dateerde anno 1741, maar waarop hij enkele toevoegingen plaatste met als jaartal 1745:

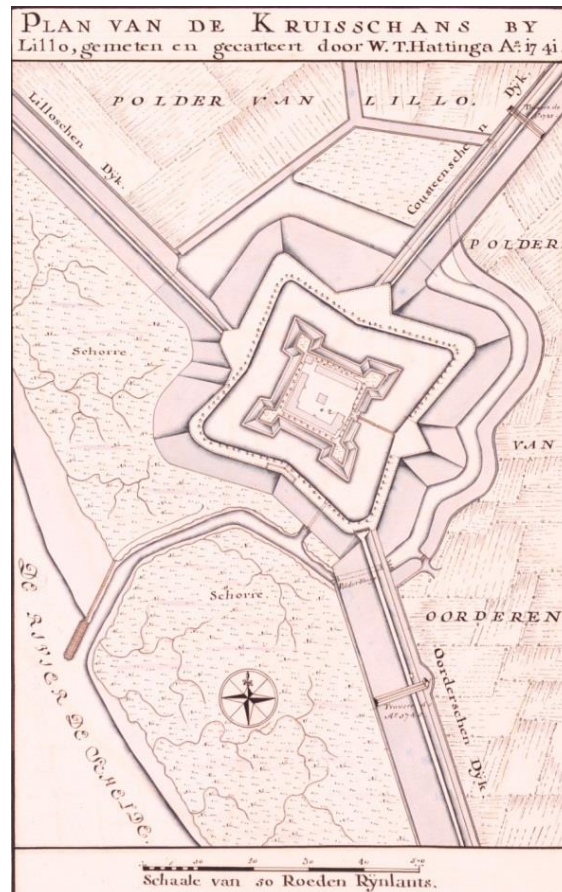
⁸⁰ NA, arch. Raad van State, inv. 1582, verbaal van maart 1685.

⁸¹ Gils, *Kruisschans*, p. 9.

⁸² Idem; voorts: ZA, SZ, inv. 711, 16-2-1703.

⁸³ ZA, SZ, inv. 722, 2-2-1714.

⁸⁴ Verz. Havermans, inv. 23.

afb. 12: de Kruisschans anno 1741 (1745).⁸⁵

De toevoegingen uit 1745 betroffen aarden traversen op de Oordamsedijk en de Kauwensteinsedijk, geplaatst in het zicht van een te verwachten aanval van Franse troepen.⁸⁶ De eerstgenoemde traverse was vooral bedoeld om de nabijgelegen poldersluis te beschermen. In de situering van de bebouwing binnen de vesting is ten opzichte van de tweede helft van de 17de eeuw vrijwel niets gewijzigd. Met stippels die zijn geplaatst op zowel de hoofdwal als de contrescarp zullen bomen zijn bedoeld, net zoals op het fort Lillo het geval was. De toegangsbrug over de hoofdgracht bestond uit twee delen. Gegeven de afgebeelde schaalstok is ten opzichte van originele staat van de vesting geen verandering gekomen in de afstand tussen de bastionpunten.

⁸⁵ BHIC, Kaarten Hattinga, nr. 552.

⁸⁶ Een traverse is een dwars geplaatst verdedigingswerk.

De Franse bezetting in 1747-1748 en de nasleep daarvan

Na het overlijden van keizer Karel VI van Oostenrijk in 1740 ontstond er in Europa een conflict over zijn nalatenschap. De Republiek der Verenigde Nederlanden trachtte aanvankelijk neutraal te blijven (hetgeen praktisch onmogelijk was als gevolg van het Barrière-Traktaat uit 1715) doch koos uiteindelijk, vooral vanaf 1744, samen met Engeland en Rusland, de zijde van Maria Theresia van Oostenrijk, die haar vader Karel VI onder meer als aartshertogin van Oostenrijk in 1740 opvolgde.⁸⁷ Deze alliantie voerde oorlog met een gelegenheidscoalitie van Frankrijk, Pruisen, Spanje en Beieren. De strijd ging onder meer over het bezit van de Zuidelijke Nederlanden, die als resultaat van de Spaanse Successieoorlog in 1713 in handen waren gekomen van de Oostenrijkse tak van het Habsburgse Rijk.⁸⁸ Koning Lodewijk XV van Frankrijk was erop uit om dit gebied, inclusief Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant, in te lijven bij Frankrijk. In 1746 kregen Franse troepen vijwel de gehele Zuidelijke Nederlanden in handen, met uitzondering van Luxemburg. De oorlog zou de geschiedenis ingaan als de Oostenrijkse Successieoorlog.

In 1743 vonden er in Lillo en Liefkenshoek en in de steunforten Kruisschans en Frederik Hendrik uitgebreide onderhoudswerkzaamheden plaats, die verband hielden met een te verwachten belegering door Franse troepen.⁸⁹

Op 20 mei 1746 veroverden de Fransen de stad Antwerpen. De Citadel in die stad capituleerde elf dagen later. In de opmaat naar de belegering van de forten Lillo en Liefkenshoek was vervolgens van bijzondere betekenis dat een Franse legermacht van 20.000 man in april 1747 de steden Hulst, Axel en Sas van Gent in Staats-Vlaanderen bezette.

Op 18 april 1747 maakten de Fransen een begin met de belegering van Liefkenshoek.⁹⁰ Deze duurde acht dagen. Tegen de overmacht van de Franse aanvallers was de verdediging niet bestand. Vooral de vuurkracht van het Franse geschut was vernietigend. Op de avond van 25 april 1747 werd Liefkenshoek aan de Fransen overgedragen.

De leiding van het Franse leger gaf vervolgens prioriteit aan het belegeren van Bergen op Zoom. Nadat ook deze stad was veroverd

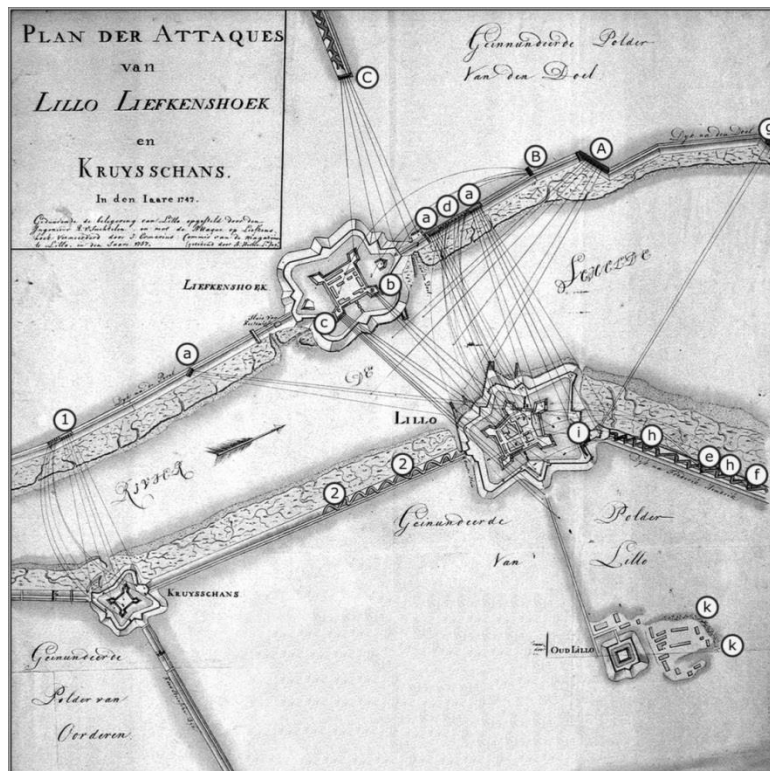
⁸⁷ Maria van Oostenrijk was door haar huwelijk met Frans Stefan van Lotharingen tevens keizerin van het Heilige Roomse Rijk.

⁸⁸ De oorlog ging daarnaast onder meer over het bezit van Silezië, Parma en Piacenza (in Italië). Op de achtergrond speelden voorts koloniale controversen tussen Engeland en Frankrijk een belangrijke rol. Voor een uitvoerige beschrijving en analyse van de Oostenrijkse Successieoorlog wordt met name verwezen naar Van Nimwegen, *De Republiek*.

⁸⁹ ZA, SZ, inv. 790, fol. 37 v en 39 v.

⁹⁰ Dat was drie dagen voordat de Gecommitteerde Raden van Zeeland hadden besloten om de forten Lillo en Liefkenshoek in staat van defensie te brengen.

werd eind september 1747 een begin gemaakt met de belegering van de Staatse forten Frederik Hendrik, Lillo en Kruisschans. De voorraden levensmiddelen in het fort Kruisschans werden berekend op een bezetting van 200 man.⁹¹ Na een belegering van zes dagen werd op 6 oktober 1747 het fort Frederik Hendrik veroverd, waarbij de commandeur van de drie genoemde forten, Evert de Vassy, sneuvelde. Op 12 oktober volgde de overgave van het fort Lillo, dat zwaar werd beschadigd. Daarmee was de verdediging van de Kruisschans zinloos geworden. Een dag later werd dit fort "bij mondeling verdrag" aan de Fransen overgedragen. Bijzonderheden over de belegering en verovering van de Scheldeforten zijn in 1747 in kaart gebracht:

afb. 13: schets van de belegering van Lillo, Liefkenshoek en Kruisschans in 1747.⁹²

⁹¹ ZA, SZ, inv. 1377.1, memorandum van Willem Scheffer, sergeant-majoor van het fort Kruisschans, d.d. 31-8-1747.

⁹² Universiteit Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, P 78 N 83. Deze kaart is vervaardigd door de militair-ingenieur Van Suchtelen wiens bevindingen in 1757 werden aangevuld

De rechte en gebogen lijnen die op de kaart zijn getekend staan voor de banen die afgevuurde kanonskogels aflegden. De reikwijdte van het geschut was in 1747 al zodanig ontwikkeld dat een afstand van ca. 1 kilometer kon worden overbrugd.

De betekenis van de letters en cijfers die op deze tekening voorkomen is als volgt: ⁹³

A. Bij de aanval op Lillo

- aa: batterijen van de Fransen ter linker- en rechterzijde van Liefkenshoek, samen 14 stukken met een kracht van 24 ponden.
- B: het bastion Moolenpunt te Liefkenshoek met een batterij van drie stukken.
- C: het bastion Antwerpen te Liefkenshoek met een batterij van 6 stukken.
- D: een ketel met 10 mortieren (op de dijk tussen Liefkenshoek en Doel).
- E: een ketel met 6 mortieren (op de dijk tussen fort Lillo en fort Frederik Hendrik).
- F: 3 houwitsers (idem).
- G: een batterij met twee stukken met een kracht van 48 ponden (op de dijk van Liefkenshoek naar Doel, op de kaart geheel rechts).
- Hh: transen van de Fransen (op de dijk tussen Lillo en Frederik Hendrik).
- I: nadering (door de Fransen van het fort Lillo) van de laatste nacht, toen de chamade (= het signaal van de overgave) werd geslagen (op de dijk tussen Lillo en Frederik Hendrik, vlakbij fort Lillo).
- K: omgehakte bomen te Oud-Lillo om het landen van de Fransen daar te beletten.

B. Bij de aanval op Liefkenshoek

- A: batterijen van de Fransen, waarmee zij de traverse van Liefkenshoek demonteerden en tegelijk de communicatie met het fort Lillo belemmerden (op de dijk tussen Liefkenshoek en Doel).
- B: een ketel met vier mortieren (op de dijk tussen Liefkenshoek en Doel).
- C: transen van de Fransen en een batterij aan het einde van de geslechte tragel bij het gehucht 't Geslecht, westelijk van Liefkenshoek. ⁹⁴

door de secretaris van de magistraat van Lillo, Ermerins, op grond waarvan de sous-luitenant der artillerie Gldner in 1782 de uiteindelijke (en afgebeelde) kaart vervaardigde.

⁹³ De letter j komt op de kaart niet voor.

⁹⁴ De term tragel heeft hier de betekenis van een dijk.

C. Bij de aanval op Kruisschans

- 1: een batterij en een ketel in de Ketenissepolder (links van Liefkenshoek, gezien vanaf de Schelde).
- 2: transen van de Fransen (op de dijk tussen het fort Lillo en Kruisschans).

Met de Vrede van Aken (tot stand gebracht op 18 oktober en daar getekend op 28 oktober en 8 november 1748) kwam een einde aan de Oostenrijkse Successieoorlog. In het vredesverdrag werd het recht van de Republiek der Verenigde Nederlanden om het scheepvaartverkeer via de Schelde naar en vanuit Antwerpen te beheersen herbevestigd.⁹⁵ De forten Lillo en Liefkenshoek en de steunforten Kruisschans en Frederik Hendrik kwamen vooral in verband hiermee terug in het bezit van de Republiek.

Nadat de Fransen begin 1749 waren vertrokken maakte de sergeant-majoor van de Kruisschans een inventarisatie van beschadigingen en noodzakelijke verbeteringen. Hierdoor kan een gedetailleerd beeld worden geschetst van het binnenste van het fort in die tijd. Samengevat noteerde hij de volgende z.i. gewenste reparaties:⁹⁶

A. De woning van de majoor

- Het vernieuwen van de plavuizen vloer in de keuken.
- Het beleggen van de tafel in de keuken met leitjes of witte steentjes.
- Het beleggen van de fornuizen en de schoorsteen in de keuken met witte en bruine steentjes.
- Het repareren van drie staande en drie liggende haardplaten in de keuken en in twee kamers.
- Het repareren van de zolder en van het pannendak.

B. De officiersbarakken

- Het maken van een nieuwe vloer in de keuken (in gebouw nummer 7).
- Het repareren van de goten van deze barakken.

C. De soldatenbarakken

- Het repareren van verscheidene haardsteden en vloeren.
- Het repareren en aanvullen van bedsteden, provisiekasten ("eetensspinden"), tafels en banken. Iedere barak (boven en onder samen gerekend) dient te beschikken over vier bedsteden, twee provisiekasten en vier banken.

⁹⁵ Prims, *Antwerpen*, p. 531.

⁹⁶ NA, arch. Raad van State, inv. 1916.

- Het plaatsen van acht ramen in de kruisko zijnen en drie in de bolko zijnen.
- Het repareren van de sloten.

D. De bakoven

- Het repareren van de bakoven voor het garnizoen (in het gebouw genummerd als 1) en het voorzien van dit gebouw van een nieuw dak.

E. De redoute

- Het repareren van het schaliedak en van de schouwpijp.
- Het ontstoppen van de blikken buis, waardoor het water van de redoute in de regenbak loopt; voorts het verlengen van deze buis met een nieuw stuk, dat in de regenbak kan uitwateren.

F. Het turfmagazijn

- Dit magazijn achter de barakken dient volledig opnieuw gebouwd te worden, inclusief zolder en dak.

G. Overige reparaties

- De vier regenbakken op het plein dicht te maken met tras.⁹⁷
- Het voorzien in een nieuwe ketting en twee emmers voor de waterput; deze put dient opnieuw gemetseld te worden.
- Het maken van vier nieuwe trappen in de vier punten [bolwerken] tegen de schilderhuizen.⁹⁸
- Het maken van een geheel nieuw soldatenprivaat en een daarbij behorende houten trap en een leuning op de wal.
- Het in zuivere en bruikbare staat maken van het riool aan en onder de sortiepoort, evenals het riool achter het washuis van de majoorwoning.
- Het repareren van het dak en de vloer van de paardenstal; het maken van een paardenkribbe en een –reep en het repareren van planken in deze stal.
- Het aanvullen van een groot deel van de palen (“balkoenen”) die in de binnenvest zijn vergaan.
- Het plaatsen van een nieuwe doornenhaag.⁹⁹
- Het vervangen van de brug zowel qua “onderslagen” als bovendek.

⁹⁷ Fijngemalen tufsteen, in verbinding met vette kalk gebruikt als metselspecie die zowel onder water als in de lucht hard wordt.

⁹⁸ Schilderhuizen zijn wachtposten.

⁹⁹ Net zoals in fort Lillo zal de doornenhaag geplaatst zijn aan de steile grachtzijde van de hoofdwal; een beklimming van deze wal vanuit de gracht werd daardoor praktisch onmogelijk. Het periodieke onderhoud van die haag was wel bijzonder lastig.

- Het vernieuwen van de tuinen in de binnenvest.
- Het schoonmaken van de binnen- en de buitenvesten.
- Het in orde maken van het nachtverblijf ("logie") in het wachthuis ("place d'arme") bij de poort.
- Het repareren van het sluisje in de contrescarpgracht [de voorgracht].
- Het in orde maken van het aardenwerk (het "zoodewerk") en van de ambrasures binnen het fort en in de bedekte weg.
- Het maken van een leuning aan de trap om sloop te gaan in de sluiskil.
- Het vervangen van een groot deel van de palissaden in het wachthuis voor de poort.

Dat korte tijd later een begin werd gemaakt met de revitalisering van het fort blijkt uit een overzicht d.d. 7 augustus 1749 van het aantal en het kaliber van de aanwezige kanonnen:¹⁰⁰

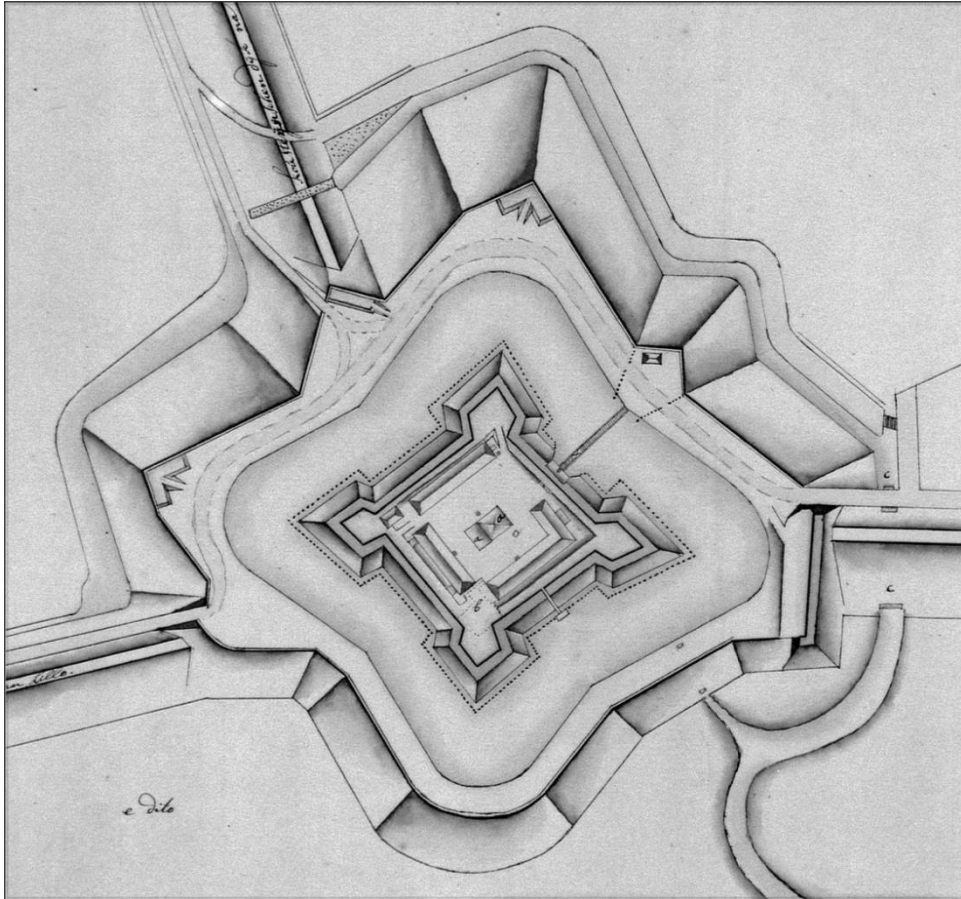
- Metalen kanon van 6 pond: 2
- Ijzeren kanon van 12 pond: 8
- Idem van 8 pond: 13
- Idem van 6 pond: 6
- Idem van 4 pond: 5

Ter vergelijking: op dat moment waren er in Lillo 36 kanonnen (inclusief mortieren en houwitsers), in Liefkenshoek 28 en op het fort Frederik Hendrik 20.

De periode 1750-1785; opmaat naar de overdracht aan het Oostenrijks gezag

In de periode 1749-1750 werd de Kruisschans wederom in een goed verdedigbare en bewoonbare staat gebracht. In 1761 werd het fort door Bonnet als volgt afgebeeld:

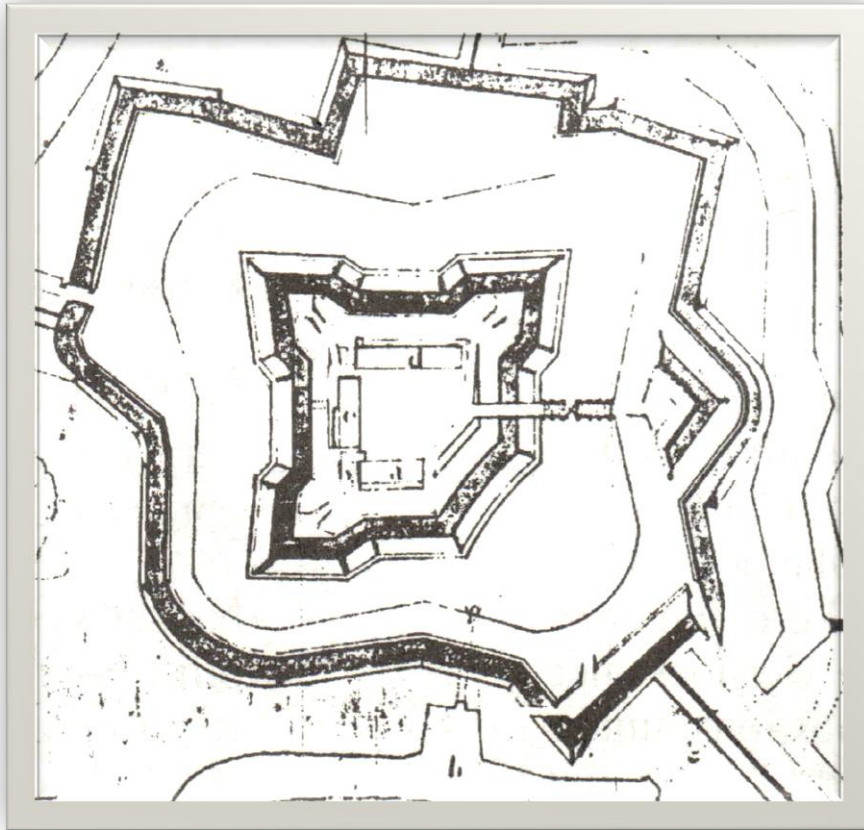
¹⁰⁰ NA, arch. Raad van State, inv. 1916; bijlage (gedateerd op 7-8-1749) bij een brief van de commandeur van Lillo c.s., Van Schlippenbach, aan de Prins van Oranje d.d. 28-8-1749.

afb. 14: Kruisschans anno 1761. ¹⁰¹

Het fort verkeerde nagenoeg in dezelfde staat als door Hattinga in 1741 (1745) is afgebeeld. Dit duurde niet lang. In de jaren 1768-1769 werd het fort in vestingbouwkundig opzicht aangepast. Het tracé van de buitenwallen werd gewijzigd, de wallen werden verzaamd, de brug werd voorzien van een beschermingsravelijn en het zuidoostelijk bastion werd gesloopt, waardoor de vierkantige vorm van het vestingwerk verdween. Aan de bebouwing werden een kruitmagazijn en een kazemat (een bomvrije schuilplaats) toegevoegd. Het fort kwam er als volgt uit te zien:

¹⁰¹ Universiteit Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, P 78 N 73.

afb. 15: de Kruisschans in 1769. ¹⁰²

Dit waren de laatste aanpassingen van de vesting onder heerschappij van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

In 1780 tekende zich een radicale verandering af in de positie van de Staatse Scheldeforten. Keizerin Maria-Theresia van Oostenrijk werd opgevolgd door haar zoon Jozef II (1741-1790). Deze had andere opvattingen over de betrekkingen tussen de Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek der Verenigde Nederlanden dan zijn moeder. Hij maakte spoedig duidelijk dat hij een einde wilde maken aan de aanwezigheid van eenheden van het Staatse leger in de zogeheten barrière-vestingen in het grensgebied tussen de Oostenrijkse

¹⁰² ARA Brussel, Collectie Prenten en kaarten, inv. 3099.

Nederlanden en Frankrijk.¹⁰³ Ook maakte hij kenbaar voorstander te zijn van een volledig vrije vaart op de Schelde. Daarmee problematiseerde hij de zeggenschap van de Republiek der Verenigde Nederlanden over de forten Lillo, Liefkenshoek, Frederik Hendrik en Kruisschans. De nieuwe koers van het Oostenrijks bewind kwam tot uiting tijdens een reis die Jozef II van 31 mei tot 27 juli 1781 door de Zuidelijke Nederlanden ondernam. Tijdens zijn bezoek aan Antwerpen werd hij indringend geconfronteerd met de schadelijke gevolgen voor de handelspositie van de Antwerpse haven van de fiscale barrière in de Schelde. De keizer realiseerde zich goed dat het opruimen van die blokkade in strijd zou zijn met het aan de Republiek der Verenigde Nederlanden toegekende recht van zeggenschap over het scheepvaartverkeer op de Schelde, zoals dit bij de Vrede van Münster in 1648 was vastgelegd, was herbevestigd bij de Vrede van Utrecht in 1713, toen een einde kwam aan de Spaanse Successieoorlog en nog eens werd herbevestigd bij de Vrede van Aken na afloop van de Oostenrijkse Successieoorlog. Hij aarzelde dan ook aanvankelijk om de kwestie langs militaire weg op te lossen.¹⁰⁴ Dat dit op deze manier zou kunnen was evenwel in 1781 duidelijk, ook bij de militaire en bestuurlijke autoriteiten die voor de Staatse Scheldeforten verantwoordelijk waren. Tegen een gewapend ingrijpen van het Oostenrijkse leger zou het Staatse leger niet bestand zijn. Deze mogelijkheid kwam als een zwaard van Damocles boven de Scheldeforten van de Republiek te hangen. Daarom kreeg het leven in die forten vanaf dat moment een "Unheimisch" karakter. Vervolgens deden zich rondom die vestingen diverse incidenten voor waardoor de spanningen tussen de Oostenrijkse en de Staatse autoriteiten werden opgevoerd.¹⁰⁵ Vooral dank zij Franse diplomatie kon een gewapend treffen tussen Oostenrijk en de Republiek der Verenigde Nederlanden worden afgewend. In Parijs kwam een vredesverdrag tot stand. Op 8 november 1785 werd het Traktaat van Fontainebleau ondertekend. De belangrijkste bepalingen uit dit verdrag betreffende de Scheldeforten zijn:¹⁰⁶

- De Republiek behoudt het recht op zeggenschap over de scheepvaart op de Schelde vanaf Saaftinge tot aan de zee. Deze bepaling impliceerde dat de Republiek haar greep behield op de scheepvaart vanuit en naar Antwerpen. Anders gezegd: van een vrije vaart op de Schelde zou opnieuw geen sprake zijn.
- Oostenrijk verkrijgt zeggenschap over de vaart op de Schelde richting Antwerpen vanaf Saaftinge. De Republiek verliest dus

¹⁰³ Deze opvatting werd in 1782 gehonoreerd.

¹⁰⁴ Prims, *Antwerpen*, p. 534.

¹⁰⁵ Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, hoofdstuk 15.2.

¹⁰⁶ Idem, p. 697. Ze betreffen de artikelen VII, VIII en IX van het traktaat.

haar controle over de scheepvaart nabij Lillo en Liefkenshoek. De aldaar gelegen fiscale barrière dient te worden opgeruimd.

- De forten Frederik Hendrik en Kruisschans worden afgebroken.
- De forten Lillo en Liefkenshoek worden door de Republiek overgedragen aan het bestuur van de Oostenrijkse Nederlanden. Met dit traktaat kwam dus een einde aan ruim twee eeuwen zeggenschap van de Republiek der Verenigde Nederlanden over deze forten.

Op 12 respectievelijk 13 februari 1786 werden de forten Lillo en Liefkenshoek aan het Oostenrijkse gezag overgedragen. Nog in dat jaar werden de forten Frederik Hendrik en Kruisschans gesloopt en daarmee gedemilitariseerd. Op de Kruisschans werden de wallen geplaneerd, waardoor de locatie enigszins werd opgehoogd. Van het originele fort bleef vrijwel niets over, slechts een klein deel van de hoofdgracht en enkele walresten. De grond waarop de vesting was gelegen werd verpacht en er werden enkele woningen op gebouwd. Daarmee zou echter aan de militaire betekenis van de site geen einde komen.

Voordat de chronologische reconstructie wordt vervolgd wordt kort stilgestaan bij de wijze waarop de Kruisschans in de periode 1632-1785 werd bestuurd en bij enkele andere aspecten van het fortleven tijdens het Staatse bewind.

Het bestuur van de Kruisschans tijdens de Staatse periode

Vanaf de verovering van het fort in juni 1632 tot de overdracht aan het Oostenrijkse gezag in de Zuidelijke Nederlanden hadden de volgende instanties in de Republiek der Verenigde Nederlanden bemoeienis met het functioneren van de Kruisschans:

- De Staten-Generaal in Den Haag, het centrale bestuursorgaan van de Republiek. Dit gremium bemoeide zich met de grote lijnen van het buitenlands beleid en de defensie.
- De Raad van State, eveneens zetelend in Den Haag. Anders dan anno 2013 was dit destijds een orgaan met bestuurlijke bevoegdheden, vooral op het terrein van de defensie en de financiën.¹⁰⁷ De Raad droeg zorg voor de bevoorrading en het onderhoud van het Staatse leger en van de vestingwerken, die jaarlijks door gedeputeerden van de Raad werden gevisiteerd. Onder het gezag van de Staten-Generaal fungeerde de Raad van State als bestuurlijk college van de Generaliteitslanden, waaronder Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant.
- De Staten van Zeeland, het bestuurscollege van het gewest Zeeland, zetelend in Middelburg, waarin de steden Middelburg,

¹⁰⁷ Anno 2013 heeft de Raad van State in Nederland adviserende en rechtsprekende bevoegdheden, geen bestuurlijk-uitvoerende.

Zierikzee, Goes, Tholen, Veere en Vlissingen stemhebbend waren.¹⁰⁸

- De Gecommitteerde Raden van Zeeland, het dagelijks bestuur van dit gewest, dat in 1588 van de Raad van State mandaat verkreeg om (in naam van de Generaliteit) de op de Spanjaarden veroverde steden Axel, Terneuzen en Biervliet te besturen, waaraan de forten Lillo en Liefkenshoek werden toegevoegd. Gezamenlijk werden zij als "het Committimus" omschreven. In 1628 werd aan dit bestuurlijke cluster het fort Frederik Hendrik toegevoegd en vanaf juni 1632 ook het fort Kruisschans. De Gecommitteerde Raden van Zeeland bemoeiden zich op grond van dit mandaat in tal van opzichten frequent en intensief met de gang van zaken in de Scheldeforten, waaronder de Kruisschans. Daarvan getuigen enkele honderden van hun resoluties, vooral in de 17de eeuw.
- De leiding van het Staatse leger die weliswaar functioneerde onder de bestuurlijke verantwoordelijkheid van de Staten-Generaal en de Raad van State, maar in de praktijk toch over een zekere speelruimte beschikte. Afgezien van de stadhouderloze tijdperken (1650-1672 en 1702-1747) speelden de achtereenvolgende prinses van Oranje in de aansturing van het Staatse leger als kapitein-generaal een sleutelrol.

De financiering van het onderhoud (inclusief aanpassingen) van de Kruisschans verliep weliswaar via het gewest Zeeland, maar dit was jaarlijks in de gelegenheid om de daarmee gemoeide uitgaven te declareren bij de Rekenkamer van de Generaliteit, conform een afspraak die de "geunieerde provinciën" in 1579 hadden gemaakt en vastgelegd in artikel 4 van de Unie van Utrecht. De afspraak behelsde onder meer dat de kosten van nieuw aan te leggen of de aanpassing van reeds bestaande forten en "sterckten" binnen de opstandige gewesten "*in 't generael gedraegen sullen worden*".¹⁰⁹ Deze bepaling was op de Kruisschans van toepassing. Het onderhoud daarvan was in het belang van de gehele Generaliteit. Gegeven het quotenstelsel op basis waarvan de kas van de Generaliteit werd gevoed impliceerde dit dat verhoudingsgewijze vooral het gewest Holland voor de financiering van de Kruisschans opdraaide; het aandeel van dit gewest in de bekostiging van de Generaliteitsuitgaven bedroeg (vanaf 1612) 57 %, dat van Zeeland circa 9 %.

Wat de militaire leiding van de Kruisschans in de Staatse periode betreft kunnen twee perioden worden onderscheiden: 1632 tot 1704 en 1704 tot 1785. In de eerstgenoemde periode werd de leiding van het fort

¹⁰⁸ Oorspronkelijk had ook de stad Reimerswaal stemrecht in de Staten van Zeeland.

¹⁰⁹ Groenveld, *Unie*, p. 62.

aanvankelijk toevertrouwd aan de commandeur van het fort Liefkenshoek die toen ook werd belast met de leiding van het fort Sint Martijn op Hoogerwerf. Op 5 november 1637 besloten de Staten van Zeeland dat het "separeren" van deze "commandementen" gewenst was en op 12 maart 1638 droegen zij de Gecommitteerde Raden van hun gewest op om dit besluit nu "pompelyck te executeren", gelijktijdig met het beëindigen van de medeverantwoordelijkheid van de commandeur van Lillo voor het fort Sint Anna in de polder van Namen.¹¹⁰ Formeel werd daarna tot 1704 geen afzonderlijke commandeur van de Kruisschans meer benoemd, maar was de leiding van het fort in handen van de kapitein van de op het fort gelegerde compagnie.¹¹¹ Indien er meer dan één compagnie verbleef was het gebruikelijk dat de qua dienstjaren oudste kapitein als bevelvoerend officier met de titel commandeur fungeerde. In de praktijk bemoeide de commandeur van het nabijgelegen fort Lillo zich met de gang van zaken op de Kruisschans, zonder dat hij hiervoor commissie van de Raad van State of van de Staten van Zeeland had gekregen. Zijn gezag was op grond van zijn functie dermate groot (Lillo was veruit het belangrijkste Staatse Scheldefort) dat een formele legitimatie niet nodig was om invloed te kunnen uitoefenen.

In 1703 verzocht de commandeur van Liefkenshoek de Gecommitteerde Raden van Zeeland om ook met het "commandement" van de forten Kruisschans en Frederik Hendrik te worden belast; het fort Hoogerwerf was toen reeds ter ziele. Zijn verzoek werd afgewezen.¹¹² Op 7 september 1703 beslisten de Gecommitteerde Raden van Zeeland, conform een advies van generaal Menno van Coehoorn om de forten Kruisschans en Frederik Hendrik toe te voegen aan "het commandement" van Charles Lonque, toen de commandeur van Lillo.¹¹³ Gewezen werd op de risico's van het bestaan van verschillende "particuliere commandementen" op de Scheldeforten. De Raad van State stemde met de uitbreiding van het mandaat van de commandeur van Lillo in, nadat daarom was verzocht door de Staten van Zeeland op 28 januari 1704. Toen Charles Lonque op 14 juli 1704 de rang van kolonel-titulair verwierf werd hij omschreven als commandeur van "de forten op de Schelde".¹¹⁴ Vanaf 1704 zijn de forten Kruisschans en Frederik

¹¹⁰ Leune, *Fort Sint Martijn*, p. 286. Tot zijn overlijden op 22-4-1641 bleef de toenmalige commandeur van Liefkenshoek nog wel nauw betrokken bij het functioneren van de Kruisschans omdat hij kapitein was van een compagnie die daar deels was gelegerd.

¹¹¹ Zo is Francois Cabeljau in o.m. 1665 omschreven als commandeur van de Kruisschans (ZA, SZ, inv. 522, fol. 346 v en 347 en inv. 523, fol. 5 en 5 v) en Frederick Zeger van Wyenhorst in o.m. 1680 (ZA, SZ, inv. 685, 31-12-1680).

¹¹² ZA, SZ, inv. 711, 31-7-1703; NA, Raad van State, toegang 1.01.19, inv. 572, fol. 305, 7-8-1703.

¹¹³ ZA, SZ, inv. 711, 7-9-1703.

¹¹⁴ Idem, inv. 1672, fol. 42; NA, arch. familie Steengracht, inv. 239.

Hendrik veelvuldig betiteld als "onderhorige" forten van Lillo. De reeds bestaande feitelijke positie van Lillo als "hoofdfort" van de Republiek aan de Schelde bij Antwerpen werd toen geformaliseerd, hetgeen in de taakstelling van de commandeur van deze vesting tot uitdrukking werd gebracht. Dit bleef zo tot de overdracht van de Scheldeforten aan het Oostenrijks gezag.

Het fortleven in de Staatse periode; enkele aspecten

In de dagelijkse praktijk op de Kruisschans werd een sleutelrol vervuld door de sergeant-majoor die ook als wachtmeester is omschreven. Veelvuldig veranderde de samenstelling van het garizoen op de Kruisschans, maar de sergeant-majoor was steeds de stabiele figuur in de leiding. Deze was belast met de zorg voor de dagelijkse gang van zaken (waaronder de orde) in het fort en fungeerde tevens als commies van de vivres en de ammunitieën, zoals gebruikelijk in qua omvang vergelijkbare vestingen van de Republiek. Hij was het aanspreekpunt voor de externe bestuurlijke en militaire autoriteiten. Gebruikelijk was dat de sergeant-majoor allerhande werkzaamheden uitvoerde waarvoor hij additioneel werd gehonoreerd. Gegeven het feit dat de Kruisschans tot het Committedimus werd gerekend verkreeg de sergeant-majoor commissie van de Staten van Zeeland. In de praktijk werd hij benoemd door de Gecommitteerde Raden van dit gewest. Een enkele maal werd commissie verleend door de Raad van State. In de periode 1638-1785 waren op de Kruisschans de volgende sergeant-majours werkzaam: ¹¹⁵

1. Cornelis Dingemans, vermeld in de periode 1638-1649.
2. Leendert de Groot, vermeld in de periode 1651-1669.
3. Paulus Snellen (Snelder, benoemd door de Raad van State op 5-2-1670; hij werd in oktober 1684 opgevolgd.
4. Thomas Spreij, benoemd op 27-6-1684.
5. Hendrick van Avesaet (Havesaet), vermeld vanaf 1697 tot 6-10-1705.
6. Jan van Lith, benoemd op 6-10-1705.
7. Evert van Lith, vermeld vanaf 1715 tot en met 1724.
8. Willem Scheffer (s), vermeld vanaf 1725 tot 15-10-1771. ¹¹⁶
9. Herman Hendrik Rebenscheidt, benoemd tot commies van 's lands magazijnen in het fort Kruisschans op 15-10-1771; ¹¹⁷ was in 1785 tevens tijdelijk commies op het fort Frederik Hendrik.

Geheel anders dan in de forten Lillo en Liefkenshoek woonden er in de Kruisschans zelden burgers. Voor zover er behoefte bestond aan civiele

¹¹⁵ Voor bronvermeldingen wordt verwezen naar Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, p. 383-384.

¹¹⁶ Het is niet volstrekt zeker dat de majoorfunctie op de Kruisschans in deze periode door dezelfde persoon bezet is geweest. Mogelijk had de in 1725 aangetreden Willem Scheffer een gelijknamige opvolger.

¹¹⁷ NB: hij verkreeg geen commissie als sergeant-majoor.

diensten werden deze geleverd door burgers van het nabije fort Lillo. Dat gold bijvoorbeeld voor diensten door metselaars, timmerlieden, smeden, chirurgijns, kleermakers, slaggers en wijnhandelaars. Het fort beschikte wel over een eigen bakkerij, in elk geval in de 17de eeuw. Omdat er in de vesting zelden kinderen werden geboren en verbleven (vrijwel uitgezonderd de kinderen van sergeant-majours) werkte er ook geen vroedvrouw en evenmin een schoolmeester.

In de periode 1633-1684 werden er in de Kruisschans gereformeerde kerkdiensten verzorgd, zoals gebruikelijk in Staatse vestingen.¹¹⁸

Op 5 januari 1633 besloot de classis Tholen en Bergen op Zoom een verzoek in te dienen bij de Raad van State om ten behoeve van de (door Staatse troepen) veroverde forten Kruisschans en Frederik Hendrik een gemeenschappelijke predikantsplaats in te mogen stellen.¹¹⁹ De Raad van State besliste over dit verzoek positief op 28 januari 1633. De vestigingsplaats van de predikant werd het fort Frederik Hendrik. In elk van de forten werd een kerkenraad geïnstalleerd, bestaande uit twee ouderlingen en twee diakenen. Het combineren van de predikantsplaats leverde herhaaldelijk praktische bezwaren op. Het kwam nogal eens voor dat de predikant zich in verband met oorlogsdreiging of weersomstandigheden niet of moeilijk kon verplaatsen.

Het was vooral dit ongemak dat in 1665 aanleiding gaf tot een heroverweging van de samenvoeging. Daarbij werd ook de gereformeerde kerk te Putte, nabij het fort Frederik Hendrik, betrokken. Dat impliceerde overigens een complicatie in de gedachtenvorming, want de predikanten te Putte en van de gezamenlijke fortkerken van Kruisschans en Frederik Hendrik, in casu Adrianus Ketelaer en Jacobus Regius (ofwel: De Coninck), konden met elkaar niet goed overweg. Over een onduidelijke kwestie raakten zij in april 1665 met elkaar in conflict. De classis Tholen en Bergen op Zoom gelastte een verzoening en zette daar druk op door de predikant die daaraan niet zou willen meewerken te beboeten met dertig stuivers. Op 10 mei 1667 wendden enkele lidmaten van de kerk in het fort Frederik Hendrik zich tot de classis met het verzoek om deze kerk samen te voegen met die te Putte en los te maken van het fort Kruisschans. Vervolgens bepleitte de kerkenraad te Kruisschans (bij de Raad van State) eveneens een dergelijke separatie, maar dan zodanig dat de predikantsplaatsen in dat fort en te Putte

¹¹⁸ Voor de bronnen die behoren bij de navolgende tekst over het kerkelijk leven wordt verwezen naar Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, p. 552-554.

¹¹⁹ Een classis was destijds in de Republiek der Verenigde Nederlanden een regionaal bestuursorgaan van de gereformeerde kerk dat vooral een belangrijke rol speelde bij de benoeming en het ontslag van predikanten en schoolmeesters. De gereformeerde kerken in de Scheldeforten Lillo, Liefkenshoek, Frederik Hendrik en Kruisschans waren aangesloten bij de classis Tholen en Bergen op Zoom.

werden gecombineerd. De kerkbestuurders in Kruisschans wezen erop dat de predikant Regius vanwege het slechte weer en diens gezondheid regelmatig niet in staat was om naar de Kruisschans te komen. Huisvesting van een gemeenschappelijke predikant in het fort Kruisschans zou naar schatting niet meer dan fl. 600 kosten. De classis Tholen en Bergen op Zoom ondersteunde dit verzoek. Aan dominee Regius werd toegezegd dat hij zijn volledige traktement zou behouden indien hij niet langer ook in Kruisschans werkzaam zou zijn. De Gecommitteerde Raden van Zeeland toonden zich bereid om bij te dragen aan de financiering van een woning voor de predikant Ketelaer in het fort Kruisschans en stelden hiervoor 200 Carolus guldens beschikbaar. Vervolgens ontstond er een verwarrende situatie. Er werd geklaagd over het functioneren van dominee Ketelaer. De classis maakte kenbaar dat hij de gemeenten van Putte en Kruisschans naar behoren moest bedienen. Er werd hem nalatigheid verweten. Dat verwijt klonk ook uit het fort Frederik Hendrik waar Ketelaer Regius had vervangen, althans op papier. De kerkenraad aldaar berichtte de classis dat Ketelaer daar nimmer een kerkdienst had geleid "*tot groot ongenoegen en gevaar voor de gemeente*". Ketelaer bood over zijn functioneren zijn excuses aan. Het was hem, zo betoogde hij, niet gelukt om in het fort Kruisschans een woning te verkrijgen. Daarom had hij de predikdiensten daar niet kunnen waarnemen. Inmiddels had hij een geschikte woning in Putte gevonden. Op 3 april 1669 besloot de classis om het combineren van de predikantsplaatsen te Putte en Kruisschans te beëindigen. Dominee Regius werd opnieuw belast met de predikdiensten in zowel Frederik Hendrik als Kruisschans. Het valt door het ontbreken van de kerkelijke acta van beide fortkerken niet meer na te gaan in hoeverre de logistieke problemen die zich bij deze combinatie eerder hadden voorgedaan opnieuw de kop op staken. Vaststaat dat de classis Tholen en Bergen op Zoom zich na april 1669 nauwelijks nog met het functioneren van beide kerken bemoeide, hetgeen er mogelijk op wijst dat dergelijke problemen zich niet langer voordeden of minder zorgelijk werden geacht dan enkele jaren eerder.

In 1636 rapporteerden gedelegeerden van de Raad van State dat er in het fort werd geklaagd over "de ongelegen plaats" om "de godsdienst te doen". Vervolgens besloot de Raad van State om ermee in te stemmen dat de zolder van het magazijn als kerkruimte werd gebruikt. In 1655 wordt gerapporteerd dat "de kerk" te klein is gelet op de toename van het aantal "hoorders" uit de (in 1651) herbedijkte polder van Lillo. De predikant verzocht om een "verlenging" van het gebouw, waarmee 500 gulden zou zijn gemoeid. Er was dus toen een apart kerkgebouw in het fort.

Het draagvlak voor het bestaan van gereformeerde kerken in de steunforten Frederik Hendrik en Kruisschans, dat vanaf hun ontstaan al smal was vanwege de bescheiden omvang van de daar gelegerde militairen, is geleidelijk aan afgebrokkeld. Aannemelijk is dat het om die reden niet langer verantwoord werd geacht om voor deze forten een gemeenschappelijke predikantsplaats in stand te houden. De Raad van State besloot op 18 juli 1684 om de predikant van het fort Lillo te machtigen om de "registers" en de "obligatiën" van beide kerken die aan hem waren overgedragen door te geleiden naar de predikant te Putte. Op 31 oktober 1684 besloten de Gecommitteerde Raden van Zeeland dat de gecombineerde kerken in de forten Kruisschans en Frederik Hendrik werden opgeheven, bijna vier maanden nadat de predikant Regius was overleden. De classis Tholen en Bergen op Zoom had vergeefs aangedrongen op een herbezetting van de aldus ontstane vacature. De actaboeken van de kerkenraad, twee zilveren bekers en twee avondmaalschotels en een obligatie ten behoeve van de diaconie ad fl. 20.645 kwamen voor de classis beschikbaar. De classis besloot op 3 juli 1685 dat deze onder het beheer zouden komen van de kerkenraad te Lillo met de opdracht om de boeken in goede bewaring te houden. Het avondmaalszilver mocht worden verkocht. De opbrengst ervan diende te worden gevoegd bij het saldo uit het diaconiefonds. Dit fonds diende beschikbaar te blijven voor de armen van de ontbonden gemeenten die er toen waren of er alsnog zouden komen.

Predikanten van de forten Frederik Hendrik en Kruisschans (met hun zittingsduur) waren:

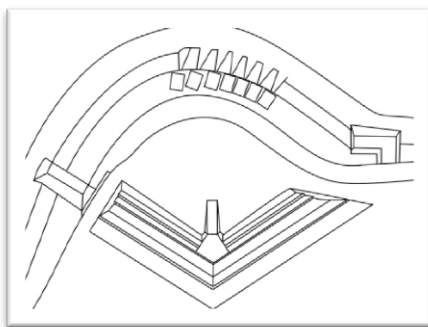
Predikant	Periode	Zittingsduur
Carolus Schuler	1633-1635	2 jaar
Henricus Sweers (Swerus, Zuéris) Boxhorn	1635-1639	3 jaar en 11 mnd.
Samuel Schepens	1639	6 weken
Hermannus Mevius	1639-1640	1 jaar en 6 mnd.
Marinus Huighens	1641-1646	5 jaar en 8 mnd.
Franciscus Manteau jr.	1647-1651	4 jaar
Rochus Bruinvisch	1651-1653	2 jaar en 1 mnd.
Jacobus Regius (de Coninck)	1653-1684	30 jaar en 8 mnd.

Waarschijnlijk bezochten de gereformeerde militairen die in de Kruisschans gelegerd waren na oktober 1684 de kerkdiensten in het fort Lillo. Begin 1674 ontstond voor de weinige rooms-katholieke militairen in de Kruisschans de mogelijkheid om diensten bij te wonen in de

nabijgelegen parochiekerk van Lillo-Kruisweg (parochie Sint-Benedictus), daar te trouwen en kinderen te laten dopen.¹²⁰

De periode 1786-1839

Zoals reeds is opgemerkt kwam in 1786 een einde aan de Kruisschans in haar oorspronkelijke gestalte. Op 2 februari 1798, tijdens de Franse bezetting van de Zuidelijke Nederlanden, werd de grond waarop de vesting had gelegen in het openbaar verkocht. De locatie werd omschreven als ploegland omringd door grachten met water.¹²¹ In 1809 kwam de locatie in militair opzicht weer even tot leven. Engelse troepen landden op 30 juli 1809 op Walcheren met als doel om Franse oorlogsschepen in de haven van Antwerpen te vernietigen. Door de Franse bezetter werden in allerijl op diverse plaatsen langs de Schelde batterijen geplaatst of gereactiveerd. Op de linkeroever gebeurde dit van noord naar zuid op Ouden Doel, Liefkenshoek, fort de Perel, fort St. Marie, fort Moulin Papier en de batterij Impérial. Eveneens van noord naar zuid werden op de rechteroever in stelling gebracht: de locatie van het voormalige Frederik Hendrik, het fort Lillo, de batterij Kruijs (op de locatie van de voormalige Kruisschans), de batterij Melkhuijs, het fort St. Philippe, het fort Ferdinand en een lunette die omschreven werd als E.¹²² Op de batterij Kruijs werden 15 stuks geschut geplaatst met een kracht van 36 pond.¹²³ Het bereik ervan bedroeg ca. 880 meter. Er was voor de Engelse troepen geen doorkomen aan. De toegang tot Antwerpen werd volledig vergrendeld en de Britse expeditie mislukte.

afb. 16: de batterij op de Kruisschans in 1809 (fragment).¹²⁴

¹²⁰ Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, p. 605.

¹²¹ Gils, *Kruisschans*, p. 10.

¹²² Enthoven, *Een haven*, p. 42.

¹²³ Ter vergelijking: op Liefkenshoek werden 43 stuks geschut geplaatst (waaronder 20 36-ponders) en op Lillo 58 stuks (waaronder 30 36-ponders).

¹²⁴ Documentatiecentrum Stichting Menno van Coehoorn te Utrecht, inv. 56417-01; wegens de slechte kwaliteit van de betreffende foto is de batterij nagetekend door B.M. Leune.

Begin 1814 (na de Slag bij Leipzig op 19 oktober 1813) waagden Engelse troepen een nieuwe poging om Antwerpen te veroveren. Op 7 februari 1814 maakten zij zich meester van de locaties van de voormalige forten Frederik Hendrik en Kruisschans en van de Kauwensteinsedijk. De door de Engelsen op de locatie Kruisschans geplaatste batterij werd op 21 maart 1814 door Franse schepen beschoten. Na de troonsafstand van Napoleon op 6 april 1814 vertrokken de Fransen op 2 en 3 mei 1814 uit Antwerpen en de Scheldeforten.¹²⁵

De locatie Kruisschans werd in 1815 onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden, na de hereniging van de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden. De militaire betekenis van de site kwam opnieuw tot leven tijdens de Belgische Opstand in 1830.

De leiding van het fort Lillo besloot het historisch beproefde inundatiewapen te hanteren. Op 26 oktober 1830 werd de polder van Lillo onder water gezet, hetgeen in de nacht van 30 op 31 mei 1831 werd geïntensiveerd.¹²⁶ Er ontstond een gapend gat in de Scheldedijk ter rechterzijde van het fort, net zoals in 1584. Geen van de polderbewoners verdronk maar de materiële schade was aanzienlijk. De polder werd onbewoonbaar, hetgeen zou duren tot 1856. De bewoners werden gehuisvest in noodwoningen die onder meer verzezen op de Kruisschans. Daar vonden negen gezinnen onderdak, in totaal 35 personen. Toen de site in maart 1833 opnieuw werd ingericht (zie verderop) moesten zij de noodwoningen (waarvan de meeste met riet of stro waren bedekt) verlaten.¹²⁷

Engeland en Frankrijk kozen de zijde van de Belgische opstandelingen en zetten de besluitvorming over de erkenning van de geproclameerde Belgische staat onder militaire druk toen de Nederlandse koning zich bleef verzetten tegen een splitsing van zijn koninkrijk. Deze weigerde een separatie-traktaat (het "Verdrag der 24 artikelen"), dat in Londen op 15 november 1831 tot stand kwam, te ondertekenen.¹²⁸ Frankrijk, Engeland, Pruisen, Oostenrijk en Rusland deden dit wel. Engelse oorlogsschepen blokkeerden Nederlandse havens en een Frans leger van 65.000 man trok België binnen. In november 1832 maakten Franse troepen zich meester van de forten St. Marie en St. Philippe en van de locaties van de voormalige forten Kruisschans en Frederik Hendrik. Ze

¹²⁵ Gils, *Kruisschans*, p. 10.

¹²⁶ In juli 1831 bevonden zich in het kasteel (de citadel) van Antwerpen en de forten Lillo en Liefkenshoek in totaal 4017 "Hollandse" militairen (Josson, *Omwenteling*, deel II, p. 92).

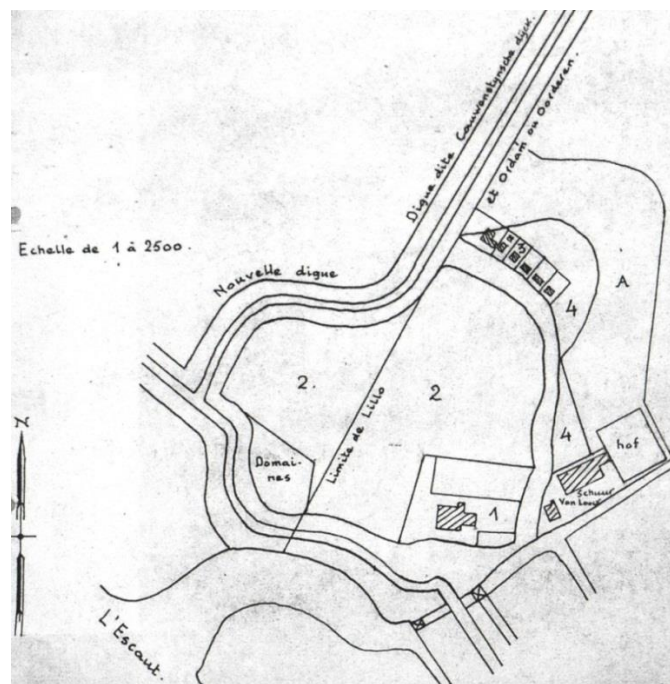
¹²⁷ Reynaerts, *Lief en leed*, p. 26-35.

¹²⁸ Emmer, *Grenzen*, p. 136-143.

zagen geen kans om de forten Lillo en Liefkenshoek in hun greep te krijgen.¹²⁹

Op 11 december 1832 vestigden de Fransen een militair steunpunt op de Kruisschans bestaande uit een artillerie-eenheid en enkele detachementen infanterie. Vanuit het fort Lillo werd getracht om dit steunpunt aan te vallen. Er werd een oorlogsvloot geformeerd bestaande uit een fregat, een korvet en twaalf kanonneerboten met als doel om bij de Kruisschans te landen en de Franse batterij te veroveren. Op 12 december vond een gewapend treffen plaats. De Fransen hielden stand, hoewel een deel van hun artillerie werd vernietigd.¹³⁰ Ze zagen kans om de locatie verder te versterken; eind december 1832 beschikten zij er over vier 12-ponders, twee houwitseren en twee mortieren.¹³¹

Op 7 maart 1833 is een gedetailleerde kaart van de Kruisschans vervaardigd door de landmeter C.B. Verhoeven:

afb. 17: de situatie op de Kruisschans op 7 maart 1833.¹³²

¹²⁹ Geerts, *Lillo*, p. 29-31.

¹³⁰ Beschadigd werd toen ook een directiekeet die op de Kruisschans was gevestigd ten behoeve van de herbedijking van de polder van Lillo (Verz. Havermans, inv. 23).

¹³¹ Gils, *Kruisschans*, p. 12.

¹³² Verzameling Havermans, inv. 23. De kaart zal zijn vervaardigd naar aanleiding van het besluit om op de site wederom een fort te bouwen en gebouwen te onteigenen.

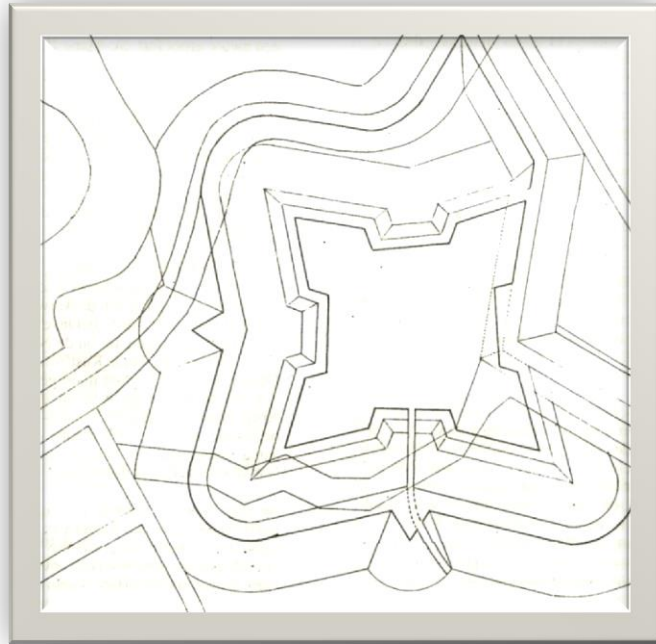
De cijfers op deze kaart zijn door de maker als volgt toegelicht:

Nr.	Naam eigenaar	Soort eigendom
1	C. Nuyts	gebouwen, tuinen en binnenplaats
2	H. Schepens	land ("terre")
3	Ch. Van Loock	gebouwen en tuinen
4	Idem	land ("terre")

Na de val van de Antwerpse citadel (op 23 december 1832) bleven de forten Lillo en Liefkenshoek in Nederlandse handen. Op de Kruisschans vertrokken de Fransen; hun plaats werd ingenomen door een detachement Belgische militairen. Gelijktijdig werden de forten St. Philippe, St. Marie en de Perel in de bocht van Kallo verder versterkt. Omdat de locatie Kruisschans van groot belang werd geacht voor de verdediging van de Kauwensteinsedijk en van de sluis tussen de Schelde en de polder van Oorderen besliste de Belgische overheid in 1833 om op de Kruisschanslocatie wederom een fort te laten verrijzen. Gronden werden onteigend en woningen werden gesloopt, waaronder de "hutten" die in 1831 waren gebouwd. De Kruisschans werd opnieuw een gebastioneerde vierhoek, net zoals in de periode 1584-1786!

De gereactiveerde vesting werd voorzien van vier 18-ponders, twee 12-ponders, twee 20 cm-houwitsers en twee 29 cm-mortieren. Ze werd enkele malen door Nederlandse marine-eenheden bestookt. Een opmerkelijke ontwikkeling deed zich vier jaar later voor. In Londen leidden de besprekingen over de Belgische afscheiding tot een accoord over de aanleg van een ringdijk (ook kraagdijk genoemd) in de polder van Lillo op 1500 meter van het fort Lillo. Nederland verleende hiervoor toestemming op voorwaarde dat het fort Kruisschans, dat slechts vier jaar eerder was herbouwd, werd afgebroken en gedemilitariseerd. De uitvoering daarvan liet nog even op zich wachten, maar tussen 1 en 9 maart 1839 werd de vesting ontruimd en ontwapend en later in dat jaar werden de wallen, net zoals in 1786, geplaneerd. De forten Lillo en Liefkenshoek bleven door het Nederlandse leger bezet tot 19 april 1839, toen in Londen het definitieve verdrag werd ondertekend inzake de internationale erkenning van de autonome staat België. Het waren de laatste stukjes Nederlands grondgebied die aan België werden afgestaan. Daarmee kwam definitief een einde aan Noordnederlandse zeggenschap over twee Scheldeforten die vanaf 1585 een cruciale rol hebben gespeeld in de regulering van het handelsverkeer via de Schelde naar en vanuit Antwerpen en die daardoor gedurende ruim 250 jaar een zwaar stempel hebben gedrukt op de verhoudingen tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden.¹³³

¹³³ Smit, *Scheldekwestie; Wels, Grote mogendheden*.

afb. 18: de Kruisschans, 1833-1838 (fragment), ontworpen door majoor Dubosch; links de Schelde, rechts het noorden. ¹³⁴

De periode 1839 tot heden

Na het vertrek van de Nederlanders uit de Scheldeforten werden er aanvankelijk op de Kruisschans nog enkele batterijen geplaatst. Nadat in de tweede helft van de 19de eeuw de nieuwe pantserforten De Perel III en St. Filips II waren verrezen speelde de Kruisschans als militair steunpunt geen rol meer. Er werden wederom enkele woningen op de site gebouwd, waaronder de herberg "Het Schippershuis". ¹³⁵ Tijdens de Eerste Wereldoorlog vestigde de Duitse bezetter er een waarnemingspost en gedurende de Tweede Wereldoorlog bouwde deze er een bunker. In het kader van de uitbreiding van de Antwerpse haven op de rechteroever werd deze bunker in de jaren 1960-1965 gesloopt. De resten van de Kruisschans werden onder het zand bedolven. Anno 2013 wijst niets meer op de vroegere aanwezigheid van een vestingwerk.

Tot voor kort leefde de naam Kruisschans voort via een wijk in het havengebied van Antwerpen die eind jaren vijftig van de 20ste eeuw

¹³⁴ Gils, *Kruisschans*, p. 11.

¹³⁵ Idem, p. 12.

werd gebouwd voor het personeel van de Van Cauwelaert- en de Boudewijnsluis nabij het Hansadok. Deze wijk is in 2010 gesloopt. Nu resteren als herinnering de Kruisschansweg en de Kruisschansbrug over het zuidoostelijk hoofd van de Van Cauwelaertsluis. Een omstreeks 1913 gelanceerd plan om een tunnel in Antwerpen naar de Kruisschans te noemen is niet gerealiseerd.¹³⁶ De op 13 augustus 1928 in gebruik genomen Kruisschanssluis is op 10 augustus 1962 hernoemd tot de "Van Cauwelaertsluis", naar een Antwerpse burgemeester en schepen, wiens historische betekenis klaarblijkelijk van meer belang werd geacht dan een vestingwerk dat gedurende ca. 375 jaar (in verschillende gestalten) het leven op de rechteroever van de Schelde en de daarmee nauw verbonden Noorderpolders mede heeft bepaald.

Samenvattend calendarium in hoofdlijnen

Jaar	Gebeurtenis betreffende de Kruisschans
1578	Niet gerealiseerd voornemen tot bouw als Staats fort
1584	Bouw door de Spanjaarden; genoemd naar admiraal Santa Cruz
1621-1632	Steunfort voor de Spaanse vesting Zandvliet
1632	Verovering door het Staatse leger
1633-1639	Diverse Spaanse heroveringsplannen
1640	Een Spaanse belegering mislukt
1648	Sloop vastgelegd in het Verdrag van Münster; het fort blijft echter als Staatse vesting intact
1672-1677	Garnizoensplaats voor soldaten van fort Sint Martijn op Hoogerwerf
1673	Dreigende belegering door Franse troepen
1682-1700	In een deplorabele staat
1701	Versterkt wegens de Spaanse Successieoorlog
1714-1740	In rustig vaarwater
1740-1748	Betrokken bij Oostenrijkse Successieoorlog; door Fransen veroverd in oktober 1747
1748	Opnieuw onder Staats gezag
1749-1750	Hersteld en in versterkte staat van verdediging gebracht
1768-1769	Vestingbouwkundige aanpassingen waaronder sloop van het zuidoostelijk bastion
1785	Traktaat van Fontainebleau; afspraak om het fort te slopen; locatie naar Oostenrijkse Nederlanden
1786	Sloop en demilitarisering
1794	Locatie voormalig fort bezet door Franse troepen
1795	Oostenrijkse Nederlanden ingelijfd bij Frankrijk;

¹³⁶ De Maeyer, Van Molle en Maes (red.), *Helleputte*, p. 190.

	Kruisschans wordt een Franse vesting
1798	Voormalig fortterrein in het openbaar verkocht
1809	Er staat een batterij met 15 kanonnen, geschikt voor kogels van 36 pond en ingezet tegen een (mislukte) Britse expeditie
1814	De batterij wordt door Engelse troepen veroverd en door Franse eenheden beschoten
1814	Franse militairen vertrekken uit de Scheldeforten
1815	Onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden
1830	In handen van Belgische opstandelingen
1830-1839	Betrokken bij gevechten over de vorming van de Belgische staat
1831	Noodlocatie voor gezinnen uit de geïnundeerde polder van Lillo
1833	Wedergeboorte als een fort met vier bolwerken; sloop van de meeste particuliere woningen op het terrein
1839	Sloop van het herboren fort (waartoe reeds besloten in 1837); locatie onderdeel van de soevereine staat België
1860-1800	Bouw enkele woningen waaronder de boerderij-herberg "Het Schippershuis"
1914-1918	Stationering van een Duitse waarnemingspost
1940-1945	Idem, nu voorzien van een bunker
1960-1965	Sloop van de bunker en verdwijnen van de site als een territoriaal afgebakende entiteit op de rechter Scheldeoever vanwege de uitbreiding van de Antwerpse haven

Gebruikte afkortingen in de voetnoten

ARA	Algemeen Rijksarchief van België
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum (Den Bosch)
MHC	Markiezenhof Historisch Centrum (Bergen op Zoom)
NA	Nationaal Archief (Den Haag)
ZA	Zeeuws Archief (Middelburg)
SZ	archief van de Staten van Zeeland en van de Gecommitteerde Raden van Zeeland

Geraadpleegde literatuur (exclusief onderzochte archiefbronnen)

- Beukelaer, C., Jehova Nissi ofte Keeten-slachs gedenckteeken ende baniere, opgericht tot gedachtenisse van des Heeren wonderlijcke verlossing en victoriën der Vereenichde Nederlanden, Middelburg, 1631.
- Buisman, J., Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 4, 1575-1675, Franeker, 2000.
- Cools, H. en R. van Meirvenne, Het Fort Liefkenshoek te Beveren, Gent, 2005.
- Dekker, C. en R. Baetens, Geld in het water; Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloed in de 16^e eeuw, Hilversum, 2010.
- Delahaye, A., De vesting Steenberg, Zevenbergen, 1975.
- Emmer, H., De grenzen van Nederland van de Wileingen tot aan den Rijn, Haarlem, 1937.
- Empel, M. van en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, Arnhem, Vlissingen, 1974 (twee delen).
- Enthoven, V. (red.), Een haven te ver; de Britse expeditie naar de Schelde in 1809, Nijmegen, 2009.
- Geerts, G., Lillo in de Europese diplomatie, in: M. Bollen (red.), Lillo in goede en in slechte dagen, een uitgave van Polderheem, jrg. 32, nr. 2, tweede kwartaal 1997, p. 29-31.
- Gils, R., De Kruisschans, een verdwenen fort, in: Vesting, vierde kwartaal 1997, p. 3-13; ook in: Polderheem, jrg. 42 nr. 4 (oktober-december 2007), p. 30-36 en jrg. 43 nr. 1 (januari-maart 2008), p. 10-16.
- Graaf, R. de, Oorlog, mijn arme schapen; een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648, Franeker, 2004.
- Groenveld, S., Unie-Bestand-Vrede; drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden, Hilversum, 2009.
- Guns, P., De Antwerpse Noorderpolders in de 16de-17de eeuw, Berghout, 2008 (eerder uitgegeven in 1975).

- Ham, W. van, Bergen op Zoom belegerd, West-Brabant in nood, in: Oudheidkundige Kring "De Ghulden Roos", jaarboek nr. 32, Roosendaal, 1972, p. 100-120.
- Havermans, R., Historisch-geografische sprokkelingen uit het Antwerpse polderland, z.pl., 1967.
- Havermans, R., Kruisschans, in: Polderheem, jrg. 26, nrs. 3/4, 1991, p. 20.
- Hooydonk, E. Van (red.), De Belgisch-Nederlandse verkeersverbindingen; de Schelde in de XXIste eeuw, Antwerpen, Apeldoorn, 2002.
- Josson, M., De Belgische omwenteling van 1830; drie delen, Thielt, z.j. [1903].
- Leune, J.M.G., Fort Sint Martijn op Hoogerwerf, Brussel, 2011.
- Leune, J.M.G., Lillo en Liefkenshoek, deel 1; de geschiedenis van twee Scheldeforten 1585-1786, Brussel 2006.
- Leune, J.M.G., Zandvliet in de Tachtigjarige Oorlog (1); de fortificatie van een polderdorp, in: Polderheem, jrg. 47, nr. 1, januari-maart 2012, p. 11-14.
- Leune, J.M.G., Zandvliet in de Tachtigjarige Oorlog (2); de versterkte vesting ingeklemd, in: Polderheem, jrg. 47, nr. 2, april-juni 2012, p. 11-14.
- Maeyer, J. De, L. Van Molle en K. Maes (red.), Joris Helleputte: architect en politicus 1852-1925, vol. 2, Leuven, 1998.
- Mooij, Ch. de, Geloof kan bergen verzetten; reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795, Hilversum, 1998.
- Nemery, P., Histoire militaire de la Zone d'action des redoutes du Nord d'Anvers de 1584 à 1830, in: Revue de l'Armée Belge, jrg. 1896-1897 en 1897-1898 [een overdruk hiervan is aanwezig in de stadsbibliotheek van Antwerpen].
- Nimwegen, O. van, De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid; buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), Amsterdam, 2002.
- Nimwegen, O. van, De subsistentie van het leger; logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712), Amsterdam, 1995.
- Nispen, C.A.I.L. van, De slag op het Slaak, in: Oudheidkundige Kring "De Ghulden Roos", jaarboek nr. 43, Roosendaal, 1983, p. 63-86.
- Prims, F., Het fort van Lilloo, in: Antwerpiensia, reeks nr. 16, serie Beelden uit den Cultuurstrijd II, 1943, p. 320-333.
- Prims, F., Antwerpen door de eeuwen heen, Antwerpen, 1951 (derde druk 1974).

- Raa, F.J.G. ten en F. de Bas, *Het Staatsche leger, 1568-1795, deel IV*, Breda, 1918.
- Reynaerts, F., *Lillo's lief en leed*, Ekeren, 1971.
- Smit, C., *De Scheldekwestie*, Rotterdam, 1966.
- Wels, C.B., *De grote mogendheden en de Schelde in 1839*, in: *Zeeland*, jrg. 10, nr. 1, p. 1-10.
- Westra, F., *Bouwers van Sterke Werken; Nederlandse ingenieurs in het tweede tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1605-1648*, Utrecht, 2010.
- Wijn, J.W., *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits*, Utrecht, 1934.